M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 571

Title: Sakti Vichara

571

शक्तिविचारः

Shakti vichāra	Title
~~[illegible]~~ Gadādhara	Author
(गदाधरः)	Editor
Sam. 1789	Year, Vols.
	Publisher
571	Remarks

श.वा. श्रीगणेशाय नमः संकेतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः वृत्त्या पदप्रतिपाद्य एवार्थ इत्यभिधीयते ऽतः पदस्मृतिमन्तर्थं बोधयतीति अस्मा
१ च्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छा संकेतरूपा वृत्तिः आधुनिकसंकेतः परिभाषा तयार्थबोधकं पदं पारिभाषिकमन्ता यथाशा
स्त्रकारादिसंकेतितनदीवृद्ध्यादिपदं ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तयार्थबोधकं पदं वाचकं यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं
तद्बोध्यो गोत्वगवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते वाच्यवाचकपदेयं हि ईश्वरेच्छाया बोधकत्वेन या विषयता सैव धात्वर्थः
तथा चाश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते पदं गावस्मिन् अते गोवाचकमित्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन ते
न द्विषयकत्वरूपतत्कर्मकत्वं धात्वर्थैकदेशो बोध्यते पदेन गौरुच्यते पदस्य गोवाच्यत्वादौ पदनिष्ठता दृशविषयतायाः पदा
र्थपरपर्यायनिरूपितत्वेन तादृशविषयतानिरूपकबोधजनकत्वप्रकारतान्ताः पार्थविषयतानिरूपकविषयतासंबन्धाच्छिन्नप्रका १

रताश्रयत्वरूपं तादृशक्रियाकर्मत्वं कर्मप्रत्ययान्तेन बोध्यते द्वितीयायाः संकेतरूपत्वेऽपि वैपरीत्यमस्त्विति निष्कृष्टं तत्र मीमांसकानुया
यिनः आश्रयांशे पि वाशक्तिमात्रोपगमात्प्रत्ययानामन्यत्र विषयके भगवत्संकेतेन प्रत्यायितो बोधकत्वेन विषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपगम्य
तस्मादि वाचकत्वं साधुत्वं च स्मादेवं लाक्षणिकगवादिपदस्यापि युक्तानार्थतादिता वाचकत्वापत्तिः यत्तु तादृशेच्छाया भावादुक्तरीतित्वे
वाचकत्वे अपभ्रंशादयश्च नार्थप्रत्यायने हेतवः भगवदुक्तेरिति तादृशलिङ्गातिप्रसङ्ग इति तत्र अस्मदाद्युच्चारितेऽपि संस्कारः तन्नाशे
त्वनियतशरीरविशेषावच्छेदेन संकेतकप्रयोजनत्वापत्तेः स्मारितेऽवच्छेदकत्वादित्याद्यावश्यकाः तामनुर्ध्वादिति वेदनामपदस्यापि वेदत्वापत्तिः
पदपात्वेऽपि दैवतत्वस्यापि दुर्वचत्वरूपा ताप्तमान्वरनुज्ञापितत्वात् एवमीश्वरसंकेतस्यैव शक्तित्वे ईश्वरानभिज्ञकर्तृत्वेन शाब्दबोधानु
पपत्तिः अथ शाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरीयत्वमतन्त्रमिति चेत् एवमाधुनिकसंकेतजन्यात् यथावद्बोधः तादृशसंकेतस्य शक्तित्वे

श०वा० चनिर्वहति न चाधुनिकसंकेतस्य वृत्तित्वे तात्पर्यस्यापि तथात्वप्रसंगः तस्यापि बोधकत्वेन पदविषयकतया संकेतरूपत्वात् न चेष्टाप
२ त्तिः तथा सति लक्षणायाः अपि तात्पर्यस्य वृत्तितया लक्षणाया वृत्तित्वोच्छेदप्रसंगात् इति वाच्यं यतः पदार्थोपस्थितिनिर्वाहकः संकेतो
वृत्तिः तात्पर्यज्ञानं च साक्षाच्छाब्दबोधोपयोगि न तु पदार्थोपस्थितिद्वारा तच्च पदस्थापितपदार्थ एव प्रकारतादिना वक्तृतात्प
र्यावधारणात् तस्मादेव संकेतितत्वं डित्थादिपदे चाधुनिकसंकेतस्य वृत्तित्वावश्यकत्वादित एव प्रागभावापत्तेरिति पदार्थोपस्थि
तिपूर्वमेव तत्स्मरणासंभवेन तस्य पदार्थस्मारकत्वं यद्वा तु निर्वाह इति चेदेवमपि संकेतस्य संबंधत्वे मानाभावेन निरुक्तवृत्ति
कतया तत्संभवेन च पदार्थोपस्थापकत्वासंभवेन वृत्तित्वानिर्वाहात् एतेन शाब्दबोधं प्रति बोधकसंबंधेन ईश्वरसंकेतज्ञानं हेतुः राम
तच्च मीमांसकानामसिद्धं संभवति तादृशज्ञानविषयतेज्ञानाभावादिति निरस्तं एतत्तु नव्यमते विषयत्वप्रकारेण तात्पर्यविषयत्वमर्थोपदे २

संबंधः पदपदार्थयोर्विपरीतः ज्ञस्य संबंधत्वस्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते एतादृशपदपरंपरायाश्रवणे शाब्दस्थले संबंधज्ञानं स्वीक्रियते तत्र त
संबंधाग्रहात् ज्ञानं भ्रम एवेति न स्वीकृतं उच्चरितस्यैतादृशशक्तिविषयत्वस्य संबंधत्वोपगमे तादृशज्ञानविषयत्वस्य समानकालीन
ज्ञानविषयत्वादिपदपरंपराया अपि विनिगमनाविरहेण संबंधत्वाप्रसंगात् तस्मात्पदपदार्थयोः संबंधोऽतिरिक्त एव वाच्यवाचकभावरूप इति
वदंति वस्तुतस्तु ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वे तद्वाचकत्वे तच्च तद्विषयकशाब्दधीजनकत्वं ... केवलमेव तत् धर्मविशेषत्वादिनिरुक्तानुकूल
शक्तिः विवृतपदार्थोत्तरमेव लाक्षणिकेनानुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः घटादिपदस्योपस्थितिमात्रं समभिव्याहृतपदोत्तरार्थधीज
नकत्वेऽपि न तद्वाचकत्वं तद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशाब्दत्वस्यैव तद्वाचकत्वोक्तिः मितिमात्रविषयकत्वेन च ज्ञानस्य नञ्कर्मत्वस्य शा
ब्दज्ञानसामान्यसामग्र्या एव मितिमात्रभासकतया पदोत्तरस्य च तदर्थभासकत्वपातात् तद्विषयकत्वस्य च पदजन्यतावच्छेदकत्वे
२ मितिर्ज्ञानं माताज्ञाता आत्मा मेयो घटादिस्तद्विषयत्वं इति त्रिपुटीप्रत्यक्षे मितिमातृमेयरूपत्रितयप्रत्यक्षरूपे तेऽर्थः २

श०वा० ज्ञानाभावात् कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति विवादेनां गुरूणां मतं परासाधारणाकार्यत्वाविषयत्वान्निरूपितत्वेन घटादिविष
३ यताया घटादिपदे नन्यतावच्छेदकत्वेपि न घटादिपदस्य कार्ये तावाचकत्वमपि तु लिङादिपदस्यैव नहि विषयत्वावच्छिन्ने न्यत्रमा
त्रास्यं रं परासाधारणानिरूपितत्वावच्छेदकतयावच्छेदकत्वस्यैव निवेशात् न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्या एव कार्यान्वितक
त्वं पापदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे च ज्ञातोपयोगिनो थं पदस्य प्रवृत्तिः पदशक्त्यन्तरस्य स्वीकारे आवश्यकत्वे विनाशं दाहादिका
र्येव स्वादिनिष्ट शक्तेः स्वरूपसत्या एवोपयोगित्वेपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगित्वोपग
मे बाधकाभावात् अतीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्यापदानां हेतुत्वेन तत्र हेतुतावच्छेदकशक्तिज्ञानसंभवादपि तु न शक्तं राम
तन्मते पदानां निरस्तात् अन्वितार्थज्ञानानिष्टशक्ताग्राहकत्वानिति मीमांसकमतविशेषः न चासौ विचाररसहः यत तत्र न्यतानाम् ३

गिकस्यानुभावकत्वे दृष्टमेव पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दार्थानुभवे शक्तस्यैव अस्यार्थानुभवे लाक्षणिकस्यापि हेतुताया दुर्वारत्वा
त् पदार्थोपस्थित्या अन्यथासिद्धत्वे शक्तस्यापि तथात्वापातात् तन्नेवाचाभावकत्वावच्छेदकशक्तस्मा भावात् लाक्षणिकस्यानानुभावकत्व
संभव इति वाच्यम् सदिघटकार्थाच्चारभावकत्वमेव पदस्य तात्पर्यस्येव तद्वच्यप्रतियोगित्वं न्यायाथ पाप्यनुभावकेम्बन्धेपि न इति वाच्यम् एवं स
ति गामया घोषः इत्यादौ घोषादिपदस्य योगिनामनीराहूरूपार्थानुभावकत्वावच्छेदके शक्तिमत्त्वे न तद्धान्वकत्वापत्तेः लाक्षणिकस्यानन्त
भावकत्वे शक्तपदाघटितत्वमप्रादिस्यादिहेतुकावान्तरानयधानुपपत्तेश्च तत्र च मादिपदस्य ज्ञाने पिमत्वे पश्चात् तात्पर्यत्वे लाक्षणिकत्वा
त् अयं अश्वलश्चार्थे स्पन्नशाब्दबोधेस्य बोधशः अपितस्मात्प्रतस्य सममिव्याहृतपदार्थस्य हि हृ सा गृह मा नं तथा च तात्पर्योपपत्तिः न च लक्ष्या
र्थस्य शाब्दबोधविषयतानभ्युपगमेन दुपरामेगात् गामी सञ्ज्ञकसायानुपपत्तिरित्ताकाह्यस्तात्पर्याविशेष्यापरामर्शावतथापस

श॰ वा॰ यात्तत्पदार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वे तस्य विशेष्यतया भानानभ्युपगमात् विशेषो न परः शब्दार्थं इति सिद्धान्तादिति चेन्न मैवाः अतो ऽत्र विशेष्यता
४ दौत्तत्स्यार्थमेवस्य पूर्वादेः शाब्दबोधविषयतायाः अवशेषकत्वस्य पदार्थानवच्छिन्नत्वस्य युक्तत्वादेः प्रतीत्यानिवोढा तत्र अनन्तर्भूतत्वस्य
स्मरणासंभवात् समानप्रकारकत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योर्हेतुहेतुमद्भावः कार्यकारणभावमभ्युपगच्छता मीमांसकानां शाब्दबोधविषय
स्यतावच्छेदकप्रकारार्थस्य भानेनैतत्पदार्थस्य शाब्दानुभवोपगमेः पूर्वस्याप्युपस्थितस्य प्रतीत्युपपत्तेरिति तथा पितृत्वविषयकशाब्दबोधा
वच्छिन्नप्रतिबन्धकविशेष्यतापुरस्कारेण तद्धीवत्कपदस्य तात्पर्यानुपपत्त्या नेह तत्ता संभवः विशिष्यैव तत्तत्पदार्थोपस्थितत्वतत्तदर्थबोधे
तत्तत्पदस्याकांक्षितत्वादन्नानन्वयेनाव्यवस्थापकत्वात् पितृव्यपदार्थस्य पितृशाब्दकार्यकारणभावस्य पितृसाकल्यतन्त्रतत्तत्त्वे नीरा
दीन्यायादिरूपत्वेन्यबोधविषयतावच्छेदकेऽपि तद्रूपेण स्वविषयकत्वादिनैव तादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीमांसकरीत्या उपगम्यते तन्न राम
४

तन्नायपदतात्पर्यविषयत्वादिनापितत्प्रकारकत्वेमानाभावात् तदन्नाभ्युपगमेऽपि तस्याः सर्वविषयकत्वापत्तेरनन्वय इति नो
शेषानाप्यदात्पर्यतात्पर्यादिना तत्र सर्वविषयकत्वानुपपत्तिः सिद्धान्त्यन्तराद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकघटकतया तद
वगाहित्वे विशेष्यविशेषणसंबन्धात्मकतदवगाहित्वोपगमात् तथा च तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
त्वेनैव संसर्गत्वविषयत्वं स्वरूपसंबन्धविशेष्यतावत्वं स्ववाच्यत्वत्वपदशक्यतावत्त्वपदार्थतानिरूपितसंसर्गाः उक्तरीत्यैव घटादिपदजन्य
तदर्थबोधविषयत्वस्य घटत्वादिनिरूपितप्रकारताघटादिसंसर्गत्वादिशाब्दबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वेऽपि घटादिपदतात्पर्य
त्वेऽपि घटपदीयं तात्पर्यनिर्णायकत्वेन तद्घटपदार्थसंसर्गसापेक्षत्वं ताद्धीकुर्वन्तितत्तात्पर्ये तत्पदान्वितघटबोधपरपदशक्ताः इत्येतादृश
मिथ्याज्ञानेऽपि नाधिकव्याप्तिर्नङ्घटादौ पदत्वाच्च न्यायकारकान्वयं शाब्दे तस्यैव तदावगाहित्वमपि तत्स्वगतशक्तिग्रहविषयतया

रा.वा.
५

पदार्थसंसर्गास्य शाब्दबोधविषयतानुपपत्तेः न चेतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपाद्यतया शाब्दबोधात् प्राक् कुत्रापि ग्रह एव दुर्घटः अनुप
स्थितत्वादिति वाच्यं विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वितघटादेः पदवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितत्वेऽपि इतरपदार्थत्वादिना सामा
न्यधर्मप्रकारेण तद्घटितस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसंभवेन तत्र शक्तिग्रहस्य सुघटत्वात् वस्तुतस्तु पदार्थान्तरमनंत
भोग्यकेवलान्वयांशानभावेशाशक्तिग्रहस्य शाब्दधीप्रयोजकतौपयिकपदार्थान्तरस्य यदान्तरलभ्यतेयातं हृशानर्थावेशाश
क्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात् न चान्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपयोगित्वे च मानाभाव इति वाच्यं तद्विषय
कशाब्दबोधं प्रति हि तज्ज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायाः सामान्यत एव क्लृप्ततया हि तज्ज्ञानादनुपस्थितौ तद्विषयशाब्दबोधविषय
त्वासंभवात् अन्वयांशे शक्तिग्रहस्यापि शाब्दबोधे उपयोगित्वात् न संसर्गताभिन्नविषयताशालिशाब्दोपस्थितिजन्यतावच्छे

क्षे

रा.
५

दकत्वे गौरवात् अत्र च इतिमान्यतत्तद्विषयकशाब्दबोधे तज्ज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन न हेतुत्वं तत्र हि तज्ज्ञानाद्विशेष्य खल
भावेन कपदोपस्थितयोः पदार्थतत्तावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणताभावानुरोधेन शाब्दबोधापत्तेः किन्तु तद्धर्मप्रकारेण तद्
द्विषयकशाब्दबोधे तज्ज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुता वाच्या एवं च तत्संसर्गकबोधस्यापि किंचि
द्धर्मप्रकारेण तद्विषयकत्वाभावात् तज्ज्ञानात् तदुपस्थिताविषयितत्संसर्गकः शाब्दबोधः संभवत्येव वस्तुतः शक्तिज्ञानाधीनाया
चोपस्थितेरस्यतत्त्वेनार्थस्य शाब्दबोधे मानात् उभयपदवत्तस्थलेऽर्थोपस्थितेरेव तद्विषयकशाब्दबोधहेतुताया व्यापकत्वादर्थोपस्थित्यो
श्चानुगतानतिप्रसक्तस्य कारणतावच्छेदकस्याग्रहेतुत्वे च तयाप्यमभिचारवारणाय शक्त्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छे
दककोटौ तत्तत्कारणान्यव्यहिज्ञानत्वविवेशी आवश्यकः इत्थं च तज्जन्योपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधगाभेऽव्यभिचाराय

शा॰बा॰ सत्त्वानवच्छिन्नावच्छेदकत्वमिति किं त्वन्तरङ्गत्वनिकटस्थत्वेन । अथ घटस्यानुपस्थितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य चाद्वितीयविषयतोपगमे संबंध
६ भानेन क्रियासकाभावात् एवं चाबाधित यावत्संबंधभानाय नियमितिचेत्र कयोश्चित्पदयोः केनचित्संबंधेन स्वार्थान्वयबोध एव
साकांक्षितेत्याकांक्षाज्ञानस्यैव पदार्थसंसर्गभाननियामकत्वात् पदयोश्च पदयोर्नानासंबंधेन स्वार्थान्वयबोधे आकांक्षा
तज्ज्ञस्य शाब्दबोधे संसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानद्वपकारणत्वात्वेव संबंधभान नियमोपपत्तेः नवसंसर्गविशेषानुपस्थितेन
स्यर्यज्ञानाद्भावेन तदुपस्थितेरावश्यकतया तद्वोचरसंस्कारोद्बोधार्थमेवं तत्र वृत्तिज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यं उद्बोध
कान्तरोपस्थितेऽपि संसर्गज्ञानस्य ग्रहसंभवात् तत्र वृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् तस्माद्धटत्वमोतद्घटि एवमग्रावादेः पुरः ताप
स्याशाक्तिपदार्थद्वयसंसर्गस्याकांक्षाद्यधीनत्वस्य एवेति स्थितेहारहमात्तु तत्र ध्वोध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबं ६

धेनेसगावद्दिच्छावत्वमेव तत्स्वरूपयोग्यत्वं संसर्गादि यद्धर्मस्य बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामुक्तार्थप्रमाहार्यत्वे वृत्तेरेका
संबंधत्वेन तीरादावित्तिनतीरादेर्गङ्गापदस्वाच्यतापत्तिः नवतीरादेर्न तत्संबंधत्वविशिष्टस्य न तीरादिनुयोगिकसंबंधत्वमित्यर्थः स
वनसंगं उतेतादृश विशेष्यतायास्तीरादावविद्यमानत्वात् तीरानुयोगिकत्वस्य वृत्तेरप्रतियोगिकत्वस्य च तत्राप्यसत्त्वादितिवा
च्ये तीरादेर्न तत्संबंधत्वमित्यस्य न तीरानुयोगिकत्वावच्छेदेन तत्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतयानुपपत्तिविरहात् नत्वाद्दिसम
वायेकस्मिन्नेकमित्रेकस्य प्रतियोगिकत्वस्यानुयोगिकत्वोभयस्यावच्छिन्नत्वे सामानाधिकरण्यमात्रेण त्वतत्वं वृत्त्या
वच्छेदकभावाद्व्यवस्थैवं च इत्तिनवाधारेण हृपादिमत्वं तथाप्य्गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः वृत्ते
रप्रतियोगिकत्वतीरानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेऽपि तत्तीरत्वावच्छेदेन वृत्तेरकाभावादिति तीरादेर्गङ्गापदवाच्यत्वे केचिद्धत्वावच्छेदा

का° ९ वच्छेदकभावानंगीकारे पि ताद्रूप्यवानिति ज्ञानस्य वच्छेदके रूपसमवायसत्वे पि रूपात्मकसंबंधावच्छेदकत्वात्रापि नाद्यविशेष्यतासत्वे
विषयत्व दशीर्दद्यविशेष्यत्वाभावेनाप्यस्य भावात् तादृशसंबंधेन घटत्वप्रकारकत्वस्य विशिष्टताशायत्तेयाम् घटादिपदार्थतावच्छे
दकीभूतघटत्वादिविशिष्टे एव शक्तिः न तु तद्रूपवत्त्विति घटत्वादेरूपत्वज्ञाने तस्य द्रव्यत्वाघटविशेषणताघटादिपदाद् द्रव्यत्वा
दिनानबोधः अपि तु घटत्वादिनैवेति नियमानुपपत्तेः अथ घटत्वादेरिव द्रव्यत्वादेरपि विशिष्य घटादौ सत्वान्न घटादिप
दशक्यतावच्छेदकत्वादिसामानाधिकरण्यं पव्वैशिष्ट्यं द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यस्याप्यस्ति न तथा घटत्वविशिष्टे शक्तेर्न तु द्रव्यत्व
विशिष्टे इत्यस्य कोर्थः अत्र वदन्ति तद्विशिष्टे शक्तिरित्यस्य तद्धर्मेन तद्विशिष्टानन्वयेयुविषयकत्वशक्तिरित्यर्थः घटादिपदश ताव
क्तिमति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्वे पि द्रव्यत्वादिना तच्छक्तिविरहात् तेन तेषामुपलक्षणात् घटत्वादिना तच्छक्तेर्घटविशेष्यतानाएवं वप्रह ९

त्तिनिमित्ते पि शक्तेस्तत्प्रयोज्यवाच्यतया वाच्यत्वे सत्तिवाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य शक्यवाच्य
त्वे सतीति विशेषणादानमप्युपपद्यते अथ घटशब्दाद् घटो द्रव्यमित्याकारकबोधाभावात् तादृशबोधीय विशेष्यविषयता तेन
बोधविषयताप्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटत्वेन तु घटत्वादेविषयतामात्रं च वक्तुमात्र एव वृत्तिकं घटपदशक्तिषे
त्वादिधीवतिनियमश्चेति चेदीश्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयताप्रयोजकसंबंध एव न तत्तत्पदशक्तिरितियदे
शानियामकं घटपदात् घटो बोधव्य इत्येतादृशेच्छायां घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्वस्य गादृशानां समवायावच्छे
त्रबोधविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वावच्छेदेन घटत्वविषयतायास्संसर्गस्यैव प्रयोगाभासते एवं चाश्रयत्व
संबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं घटपदाच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्ना घटविशेषतानायत्र बोध

श.वा.
८

पदशक्तिभ्रमात् कालिकादिसंबन्धेन घटत्वादिप्रकारकस्य च शाब्दबोधस्य वारणाय तत्संबन्धेन तद्धर्मप्रकारकबोधं प्रति तत्संबन्धेन त
द्धर्मविशिष्टविषयिकाया शक्तिभ्रमादिविषयकत्वेन नकारणतासंभवति शक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधानुपपत्तेर्नापि तत्संबन्धेन तद्विशि
ष्टशक्तिविषयतावगाहित्वेन तदर्थस्य दुर्वचत्वात् नच तद्धर्मतद्विशिष्टतद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नशक्तिविषयत्वावगाहित्वे
न तदर्थः घटो घटपदवाच्य इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य घटत्वाद्यविशेष्यकत्वान्न चेशिष्ट्या विशेष्यकत्वाद्यादनु
तादृशज्ञानसंग्रहः नच तादृशज्ञानमपि तदेवविशिष्टत्वसमवायघटाघटपदवाच्य इत्याकारकमेव ज्ञानं हेतुरस्तु विषयमितिवाच्यं घटत्वाद्यनुप
स्थितिदशायां घटादिपदाच्छाब्दधीविलयप्रसंगात् तादृशशक्तौ तत्तद्विषयत्वावगाहित्वेन विषयिताश्रितेन संबन्धेन र रूप
कां शीघ्रं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतावत्तया घटत्वाद्यनुपस्थितिदशायां घटादिपदाच्छाब्दबोधापादनेपिसमता ८

यादेः स्वरूपतः प्रकारत्वासंभवेन समवायत्वादिप्रकारेणैव तज्ज्ञानस्योपगन्तव्यतया तदनुपस्थितिदशायां ततः शाब्दबोधानुपपत्ते
तथा च येन रूपेण तत्र शक्तिधीर्हेतुतामुपैति तेन तत्संबन्धेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तत्संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकतानि
रूपितविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नसंसर्गकत्वधर्मावच्छिन्नविशेष्यकेच्छाप्रकारकज्ञानत्वेन विषयताविशेषसं
सर्गकार्थविशेष्यकशक्तिज्ञानस्य हेतुता द्रव्यपदाद् द्रव्यं बोद्धव्यमित्याकारकप्रयोगनकद्रव्यपदजन्यबोधविषयतीयमवगाहमा
प्रकारतानघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिरूपितद्रव्यपदत्वावच्छिन्नविषयत्वनिरूपितद्रव्यपदजन्यबोधीयघटत्वावच्छिन्नविषयतानि
ष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नसंसर्गतया घटत्वावच्छिन्नाशेषमवगाहमानेच्छाप्रकारकज्ञानसंसर्गतावच्छेदकघटकपद
त्वावच्छिन्नत्वाशेषमुखादिनपि नच द्रव्यपदजन्यविभक्त्युपस्थापिते एकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधीयायाप्रकत्वाव

शा॰बा॰ च्छिन्नविषयतासामान्यदिच्छापदजन्यबोधीयवच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनभगवदिच्छाविषयः एवंचेद्व्यपदजन्यबोधीयएकत्वाव
१० च्छिन्नविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनएकत्वादिमतो भगवदिच्छावत्वात् तद्व्यपदादिच्छाजन्यपदानगानुपपत्ते
एकत्वेनप्रकारेणान्वयित्वाद्बोधप्रसंगो दुर्वार एवेति वाच्यं तादृशविशेष्यतात्वेन इच्छा सर्वधत्वानुपपद्यमान स्यथत्वात्तत्पदजन्य
तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतावगाहिन्यादृशप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंसर्गकमिच्छाप्रकारकंज्ञानं हेतुः एवंच एकत्वादिप्रकारकद्व्यादिपदजन्यबोधजनकशक्तिग्रहेणाद्व्यादिपदजन्य
बोधविषयतीयद्व्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टभगवदिच्छाप्रकारतायांवाघितत्वेकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वस्यावगा ताय
हनात्तस्यप्रसंगात्वे यत्तुपदजन्यो घटत्वादिधर्मस्यशाब्दबोधप्रकारतायांतत्तत्पदजन्यशाब्दप्रकारतावच्छेदकत्वमेवप्रयोजकं वाच्यतावे १०

च्छेदकत्वेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वेन तु बोधविषयतावच्छेदकतयासंकेतविषयत्वरूपवि
शेषणतापि धर्मे यानाच्यत्वे तथा च तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशविशेष्यतासंसर्गकेच्छाज्ञानमेवका
रणमात्मा द्व्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्व्यत्वावच्छिन्नभगवत्संकेतविशेष्यतायाः लाघवच्छिन्नत्वेऽपि त
स्यातादृशप्रकारतानिरूपितद्व्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैव संबंधतानेनु तादृशप्रकारतानिरूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशे
ष्यतात्वेनेति तादृशप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायां द्व्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वेन तु घटत्वादेरित्येव वास्तवाकरणीय
मिति नो क्षतिः प्रसंगात् शक्यतावच्छेदकशक्तिरूपपता दीधितिकृतां प्रसक्तमप्रतिदीधितिप्रदर्शितमतं तत्र शोभनेतथा सतिरा
जितानानुनिकमिकेन ज्ञानयोरेकरूपेणोवस्थितत्वात् यत्र द्व्यपदादुत्तरत्वादिना द्व्यबोधव्यमिस्याकारकं कल्पचित्संकेतो द्व्य

शावा· त्वावच्छिन्नतादृशविशेष्यतासंबंधेन गृहीतस्तत्र तादृशसंकेतग्रहात् तद्व्यक्तेन तद्व्यक्तेर्बोधापत्तेः शाब्दत्वादिप्रकारकबोधानुपपत्ते
११ र्इंकारत्वाच्च अथ पदार्थांशे ईश्वरप्रकारीभूतघटत्वांशे विवादात्वावग्रहस्यापेक्षितत्वे आकाशपदात् शब्दाश्रयत्वेनापि बोधो न स्यात् शब्दाश्र
यत्वस्याकाशपदवाच्यतायाः सिद्धान्तेऽसिद्धत्वात् अत एव तद्धारणाय प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो वाच्यत्वमतीतिनिविशेष्यलक्षणया
मन्निमित्तेन शब्दाश्रयत्वस्य आकाशपदवाच्यत्वमङ्गीकृतं मिश्राचीनैराकाशपदादाकाशांशे तदुपस्थाप्याप्रकारकशा
ब्दबुद्धेर्बोधगमात् तदुक्तं अत्र वापदादविनिर्विकल्पकमिति निर्विकल्पकत्वं च तत्र शब्दोपस्थाप्याप्रकारकत्वं न तु तद्वे
सामान्यतो निष्प्रकारकत्वं विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादिना तत्र दोषप्रकारत्वात् आवश्यकत्वात् तेन पदार्थान्तरस्य संसर्गानव राम
गाहनेन तादृशशाब्दबोधस्य शाब्दत्वासंभवोपि च वस्तुतस्तु अत्र निर्विकल्पकपदं तत्पदोपस्थाप्याधिकरणोपस्थितधर्मविषयकशाब्द ११

नुभवजनकनिर्विकल्पकस्मरणपरं अत एव तत्र निर्विकल्पकपदस्य स्मरणस्यानुपपत्तिः अनुभवस्य समानप्रकारकमात्रस्म
तिजनकत्वादित्यागंधप्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमुपपाद्यते मिश्रैः अत्र अन्वयमते ज्ञातत्वनिरुक्तिः एतत्स्थल एतत्पदार्थान्तरेप्र
कारत्वाभिमानात् आकाशाकाशोपस्थिते शाब्दबोधानुपपत्तिरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नेण वपदार्थान्तरान्वयातिनियमानुपप
त्तिश्चेति पदार्थांशे ईश्वरप्रकारीभूतघटत्वांशे विशिष्टिग्रहाद्वैषयिकतात्पर्यांगोत्वाद्यंशे वादीपदवाच्यत्ववत् शब्दाश्रयत्वेनोपस्थाप्याकाशपदवाच्य
त्वमात्रस्य कामित्वं मिश्रैस्त्ववदीक्षितितत्कृतानुपपत्तिदियतत्पदार्थान्तरं तत्वमित्याद्यनागोत्वादिनाशाब्दाश्रयत्वस्याविशेषेऽनुत्या
घप्रकारकशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो वाच्यत्वविशेष्यणस्योपाधानं दूषितमेव प्रत्यक्षेऽपि विशेषणं पदार्थांशे गोत्वादेः प्रका
रताया शक्यतावच्छेदकतायाः प्रयोजकत्वमुपगम्य शक्यतावच्छेदकैक्याकृतेः दूषितवतो कानुपपत्तिरिष्टा यत्तु आकाशपद

श०
१२ घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वाद्भिन्नाप्याकाशो बोधो भवतीत्यनुनियमस्तथा शब्दाश्रयत्वेनैव तथात्वे सति आकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगापत्तेः प्रत्यक्षे
त्वानुपपत्तेः प्रत्येकं नानाधर्मावच्छिन्ने एवाकाशपदस्य नानाशक्तिकल्पनं न संभवति नानाधर्मावच्छिन्ने एकधर्मावच्छिन्ने एकप
दत्वाद्यनुगतान्यथासिद्धत्वात् इति शब्दाश्रयत्वोपलक्षितेन एवाकाशत्वेन शक्तिरित्येव मुख्यानुतत्वं उपलक्षणतया विशिष्ट
वाचकपदेन तस्य शब्दप्रकारत्वेन किंचिद्बाधकं न च शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्य वाच्यत्वं न स्यादिति वाच्यं तथात्वेऽपि तस्याकाशपद
जन्यशाब्दप्रकारतावच्छेदकत्वात् तत्प्रकारकशाब्दबोधे तस्य शक्त्यनुपस्थितत्वेन प्रत्यक्षत्वे शब्दतावच्छेदकत्वाभावात् किं तर्हि न तदुपल
क्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् इति तत्राकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगस्य मुख्यत्वाभिप्रायात् द्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वोपलक्षितशब्दाश्रय
वाच्यत्वावच्छेदकतया परस्परान्तराभाव एव तत्रोपयोगात् इति एवं च मुख्यत्वं हलत्वस्य योगाद्वा इदं परसामान्यवाचकपदस्य घटत्वे ग्र
१२

केनाभिप्रेतेनांशत्वाधिवाचकं प्रयुज्यते तत्र विशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणैव विशेषधर्मस्य सामान्यशब्दावाच्यत्वात् यथा शब्दात्तद्घटप
दस्य केवलान्वयित्वाहानेः एवमन्यत्रापि द्रव्यमित्युक्ते घटत्वेन ज्ञानं कस्मिंश्चिदपि नास्तीति विशिष्टवाचकत्वं विना ह्यपि केवलसुखत्वमात्रबोध
कत्वं तत्र न प्रयुज्यते तत्र लक्षणैवेति तात्पर्यं विशिष्टे शक्तौ यदि तत्त्वेन बोधः स्यात्तदा भवति नियामकताग्रहः तद्धर्मप्रकारक
बोधे तस्य रूपावच्छिन्नत्वान्न वृत्तित्वात् नानावृत्तित्वबोधे विशेषविषयबोधप्रकारतात्वेन प्रकारताघटितत्वं भावमात्रं हि शक्तिज्ञान
प्रकारतानेयत्वात् तज्जन्यशाब्दबोधे हेतुत्वात् नानाप्रयुक्तज्ञाने तत्र न तदंशे विशेष्यतावच्छेदकतायां घटत्वस्य वा
हित्वानपेक्षणात् हेतुत्वाभ्युपगमात् इति उक्तान्वयव्याप्तेः प्रमाणान्तराभावेन स्वस्य बोधनकर्मतावच्छेदकत्वेन एवं शक्तिग्रहेण विशि
ष्टज्ञानस्य शब्दानुपपत्तिरेव शक्तिनियामकत्वात् बोधनकर्मत्वस्य प्रसिद्धायाः साधारणत्वात् विशेषपरता न दोषः न च सावेदपदात्वे

शा॰ प्रकारत्वेनान्वयस्यानुभविकतयाध्यानकर्मकमद्दिष्टादिमतिर्देशेयेनत्त्रात्पतीतिविशेषस्य रश्मिनोप्रयोगस्य मुख्यत्वतयावधेन्नपरत्वस्यैवो
१३ चेन्मैत्वे मानमवश्यमंगीकरणीय न तथाविधानकर्मकत्वे एवमोत्वेपि शाब्देरावश्यकेनाऽप्रशक्यत्वात् अपि प्रकारतया शाब्दबोधे मानो
पगमे ह्यन्वयप्रमेयत्वादेरपि प्रकारतया शाब्दबुद्धौ भानापत्तेरिति वाच्यं आशंक्यस्य भाने शाब्दत्वानवच्छेदकत्वस्य नियामकत्वात्
गोत्वस्य वा शाब्दत्वे प्रवृत्तितायामवच्छेदकतात्मकसंबंधविशेषावगमात् न च गोत्वस्य हेतुभावादिसाधारणशाब्दत्वनिरूपकतया
शाब्दौनावच्छेदकतासंभवः इति वाच्यं आवच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तेः नतिप्रसक्त्यानियतत्वात् नियतत्वेवाध्यानकर्मत्व सहिते त्वेवतत्
स्यावच्छेदकत्वोपगमात् अथ गोत्वमेव शाब्दे ध्यानकर्मत्वमेव शाब्देपि प्रातिपदिकार्थीयमेवकुतो न स्यात् तत्र तु तो ध्यानकर्मत्वादिवे
यालाघवेन गोत्वस्यैव शाब्दत्वमुचितं न च गोत्वस्यातिप्रसक्तं ध्यानकर्मत्वे तत्ध्यानकर्मत्वस्य किं मे दृनभिज्ञमिति गोभिः छंनरनतिप्रसक्तेः राम
१३

प्रतीतेनैवयरीत्य प्रतीतिवाच्यं नस्यातिप्रसक्तत्वेपि शाब्दत्वोपगमे ह्यभिहितरहानत्वे भावादिबोधस्य शाब्दत्वेपु यापि ध्यानकर्मत्वस्यापि
प्रकारतयावारणात् न च गोत्वस्य शाब्दत्वे नातिप्रसंगेन वाक्यैकिलाभसंभवेनान्यलभ्यतया गवादिपरत्वनवाक्ये शाब्दत्वेपु छेदकसं
गः तथाच ध्यानकर्मत्वस्य शाब्दतावच्छेदकत्वात् अपि स्याहशभावादिबोधे उभयोरप्येवेति वाच्यं एतस्य रोधेनाविघ्नत्वे शाब्दे प्रकारा
दृतित्वेन यद्धर्मविशिष्टे शक्तिः तद्धर्मो शक्यतावच्छेदकः शाब्दबोधे नियमेन गोत्वस्य शाब्दत्वे तद्धर्मात्त्वादि तथात्वा पत्तेः ध्या
नकर्मत्वविशिष्ट एव यागे शक्तेः इत्युक्तत्वेवोक्तिनिष्टध्यानकर्मतावच्छेदकीनामेव विशेषणतया भानात् च मध्यस्थादि व्याहृततया मदृष्टा
दिध्यानकर्मतावच्छेदकाभिहिता प्रतीतिरिति तन्मते पद्य प्रशक्तितानाधुनिकसंकेतत्वानयोः कारणता तामेदेन गोत्वेनवाधकभाव
दिदृष्टानिमांसकानां शक्तेः संकेतप्रामाणकतयानयोरेककारणतापत्याः कथ मध्यसंभवात् तथा विशिष्टध्यानकर्मतावा

श॰ लीनां अननुगमे प्रसक्तानुगमकरूपाभावान्न शक्यत्वसंभवः न च सामानाधिकरण्येन गोत्वमेव धानकर्म्मतावच्छेदकं ते धानकर्म्मता
१४ विशेषाणामननुगमके भिन्नत्वाच्च अशक्येन शक्यानुगमे सर्वत्रैव विशेषणे अनुच्छेदप्रसङ्गात् अपि अस्य नैकापि धानकर्म्म
तात्वेन विशिष्टधानकर्म्मताविशेष्यशक्तिः संयोगप्रयोगत्वविशिष्ट एव मोविशेष्यशक्तिर्धानकर्म्मत्वमेव शानुपपाविशिष्टत्वे
प्रवृत्ते अननुगतेन तत्तद्धानकर्म्मतात्वेन शक्तिग्रहे प्रयोगसंभवात् विशेष्यतालाभप्रसङ्गात् इत्यत्र अपवृत्तिविशिष्टा प्रकाशानामधर्म्म
विशिष्टैकधर्म्मिवाचकपदात् शक्तिप्रमातो नैकधर्म्मी परिमाणत्वापरधर्म्मः प्रतीयते तथा च एव सर्वत्र नानाधर्मविशिष्ट एकना
नाधर्म्मिवाचकपुष्पवन्तादिपदाद्धि इत्यादिकं परित्यज्य न सर्व्वत्वादिप्रकारकबोधः अथ हरिपदशक्तिज्ञानादिवाकरे पुष्पवंता
नपदद्वाव्य इत्याकारकशक्तिज्ञानात् केवलसर्व्वत्वादिप्रकारकबोधोद्दुर्वारश्च पुष्पवन्तापदशक्तिज्ञानेन सर्व्वत्वादिप्रकार १४

कशाब्दबोधजनने च इत्यादिप्रकारकशक्तिज्ञानादेरपि सहकारितोपगमात्रातिप्रसंग इति वाच्यं सूर्य्यादिपदवृत्त्यानार्थताग्रह
शायांश्रीतस्य केवलसूर्य्यत्वादिप्रकारकग्रहस्यापि उत्पत्तेः एवं तत्पदस्य सूर्य्यादिपदवृत्त्यानार्थताप्रसंगोपि दुर्वारः न चार्थ
द्वयेतस्य एकस्यापि एव शक्तेः प्रयोगमात्र नानार्थता नानाशक्तिमत्त्वं एव नानार्थत्वादृते इति वाच्यं शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेद
स्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनियतत्वात् अन्यथा सूर्य्यादिपदस्यापि शक्यैक्यापत्तेः अत्र शक्त्यानामेक
देशानां वारिमीमांसकानुयायिनः यद्यपि धानकर्मत्वगोत्वादिप्रकारकतावच्छेदकभेदेपि ज्ञेयत्वादिपदानां शक्तिभेदः अवच्छेदकता
याव्याप्तत्वहेतिलानं तथात्रापि चन्द्रत्वसंसर्गत्वयोर्व्याप्यत्वे निरूप्यतावच्छेदकतावीकारात्र शक्तिभेदः न वा एकपरित्याग
स्यप्रतीतिः केवलसूर्य्यत्वादिप्रकारकबोधे केवलतद्धर्म्मशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् चन्द्रत्वसूर्य्यत्वोभ

शा॰ योरेव शाब्दतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य च उभयप्रकारकबुद्धित्वेन कार्यतावच्छेदकं अतएव जातिद्वयशक्तिज्ञानाद्वृत्तितावच्छिन्नान्
१५ यबोधोपपत्तिः कयोः पदार्थतानाद्युपगमेन सम्बन्धतावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः नानार्थपदाच्च प्रत्येकमपर्याप्तवच्छिन्नस्यापि प्रतीत्यापत्ति
त्वेकैकधर्मावच्छेदकत्व पर्याप्तिसंबन्धेनापि तन्त्र्यमतया शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदः अन्यथावच्छेदकतापर्याप्त्या एकमानेन एकद्व
र्मिनिष्ठैकविषयतानिरूपितविशेष्यताभावतन्त्रे स्वैकनानाधर्मेषु वच्छेदकत्वपर्य्याप्तिः स्वीक्रियते अतो महानसीयवह्नित्वद्वित्वे
य॰ त्वीत्याकारकमहानसीयत्ववह्नित्वादिविशेषणता पुरस्कारेणैव एकैकवृत्तित्वप्रतियोगिविषयकं ज्ञानं महानसीयत्ववह्नित्वादिप्रयो
गप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकविशेषणाभावेनाबाधितत्वात् अपि तु पृथक्वह्नित्वादिवच्छिन्नाभावमेवेति कश्चित् द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिताकारशक्तेपु राम
त्वेन न परस्परमिलितात्मकद्वित्वेन तत्स्वरूपैर्द्वयोभयपर्याप्तिनिरूपिता शक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्तिविमानेनैव अपर्याप्तितोऽपि इदमुपयोर्नैवतत्तन्निष्ठविशेष्यता १५

तायाये नया सामान्यविशेषितत्वेनैव यतो पञ्चावच्छेदकीभूतद्वयमात्सरूपमहिमधर्माणां तत्र धर्मितावच्छेदकतया धर्मद्वयोर्मनेन तच्च विशिष्टधर्मविशेष
णतापन्ने वृत्तितावच्छेदकमिश्रित्कारणेनैव तावन्निरूपितावच्छेदकत्वपर्याप्तिः प्रतीयते कथमन्यथा घटपटौ न स्त इत्याकारकोभयत्वावच्छि
न्नाभावप्रतीतौ घटपटयोर्द्वयोः प्रतियोगिविषयताभेदाच्च अभावविषयताया ऐक्येन घटपटत्वेन विलक्षणाया उभयत्वादिधर्मिता
वच्छेदकतया भासमानघटत्वादिघटत्वादिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमान् एव वत्तदाकारनिरूपाकारयोः शक्ये मेतत्स्य
मित्याकारक प्रामाण्यग्रहस्य तत्तद्विषयताऐक्येन सममहालत्वविलक्षणा उभयत्वावच्छिन्नतावच्छेदकतापन्ने वटत्वमपेक्षत्वयोरपि शब्द
तावच्छेदकतापर्याप्तिमान् अपि तद्धर्मिनिदोषः न चैवमुभयाभावप्रतियोगितायामुभयत्वस्यैव प्रकारतेऽउभयत्वस्य पर्याप्तवच्छे
दकत्वं प्रवेश्य प्रतिगादित्वान्मेव अभावबुद्धौ प्रतियोगिरूपोपलब्धात्मा प्रकारत्वनियमात् उभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे

गा॰ ग्यात शक्तिग्रहे च शाखांशे उपलक्षणत्वम् उभयत्वस्य प्रकारतोपगमेन तस्य शाखतानवच्छेदकत्वात् अस्तु वा प्रकृते उभयत्वमपि
१६ तमेव तं इत्यत्र सम्बन्धितो भयत्र शाखतावच्छेदकं द्वावित्यत्रेव गुणस्य वन्तावित्यत्रापि प्रकृते विभक्त्यर्थस्यापि प्रत्यक्षविषयत्वस्य समस्त
देवमाने विशिष्टयोरेकावच्छेदकत्वपर्याप्तिरपि घटत्वपटत्वाद्यो भयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिवत् प्रकृते तेन वि
शिष्टे न घटपटोभयत्रैस्य तत्र उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वे भासते तेन तद्विशिष्टघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकत्वे च नोभय
त्वेतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिः कथमन्यथा यत्किञ्चिदुभयत्वविशिष्टतादृशाभावप्रतीत्युपपत्तिः न च स
मानाधिकरणत्वसम्बन्धेन घटत्वपटत्वाद्यावच्छेदकतावच्छेदके घटपटत्वयोरुभयत्वविशिष्टे एव तत्रावच्छेदकत्वे प्रतीयते इति गा
वाच्यं तेन तेन प्रकारेण तत्रोभयत्वस्याभानात् तन्त्र ह्रूपाणां धर्मविशेषणतयैव भानात् अतिप्रसक्तमपि प्रकारताभावमने १६

वावच्छेदकतापर्याप्तिमानानुपगमात् तत्रोभयत्वविशेषे अभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुपगमे ऽत्राप्युभयत्वविशिष्ट
प्रकाशकतावच्छेदकतापर्याप्तिसम्भवात् उभयत्वसम्बन्धेन तयोरवच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधोपपत्तेः न च शाखतावच्छेदकतावच्छे
दके अवच्छेदकविशेषणतयैव भासते इति वाच्यम् अन्यत्र तयोरुत्तया विवेकसमयांशे प्रकारतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यं तयोरवच्छे
दकतावच्छेदकत्वे प्रसिद्धिग्रहे अवच्छेदकाश्रयवच्छेदकं विशेषणतयैव भानात् तद्वदोषेणेति तादृशशाब्दे तथाभानसम्भवात् शा
क्तिग्रहे भासमानावच्छेदकतानवच्छेदकस्यापि उभयस्य शाखत्वं इत्यर्थो भयांशे साक्षात् प्रकारतया भानेन सम्भवतीति वेन घटपटोनस्ती
त्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वं मतेरेणा प्रतियोगिनि विशेषणतया भानासम्भवात्मन एव अखण्ड
तमोवेरात्पुष्पवैनयरसामौ विभक्त्युपस्थापितमूलतान च उपरसत इति वेदेव मव द्वाविति वृद्धि व वनस्पतिमानुलोपा मामित्यादेः

प्रा॰
१७
ज्ञानशक्तिवादेन हि चंद्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकज्ञानमेव पुष्पवंतपदस्य शक्यं पुष्पवंतपदं उभयप्रकारकज्ञानशक्तं इत्याकारकशा
क्तिग्रहस्य तादृशज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तादृशशक्तिग्रहस्य नियमतो नैकबोधाय जिज्ञासा तादृशाश्च भवत्येव तादृशबोधः न
चैवमपि चंद्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तं इत्यादिबोधस्य प्रमात्वात् शक्तिग्रहं विना प्रत्येकबोधानुदयात् इति कथमुपपद्यत इति वाच्यं
केवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुतया तत्र तेउभयप्र
कारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् तत्र ते उभयत्वप्रकारकबोधत्वांशे शक्ति
निरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यग्रहयोगमात् तादृशस्य चंद्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिज्ञानस्य प्रमात्वनियमादिति वदंति तन्न राम
शक्तिमत्पुष्पवंतपदाच्चंद्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नविषयकबोधो भवतीत्याकारक एव तादृशपदे भगवत्संकेतः केवल १७

चंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधोन्नत सर्वजन्यत्वेन तद्विषय इति तादृशपदात्तथाविधबोधः न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचंद्रत्वा
वच्छिन्नविषयकबोधस्य संकेतविषयत्वेपि चंद्रत्वावच्छिन्नबोधविषयकत्वेन संकेतग्रहस्य चंद्रत्वादिप्रकारकबोधजनकस्य सूर्य
त्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयकत्वेन संकेतग्रहघटितत्वस्य तावच्छिन्नबोधसामग्र्यामप्रसक्त्या तम्प्रति संभवेन तद्बोधस्य
तस्य केवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधोत्पत्तौ एवेति वाच्यं तत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वा
वच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकत्वप्रकारकसंकेतविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् पुष्पवंतपदजन्यत्वघटि
तभगवत्संकेतविषयतावच्छेदकशरीरे वस्तुतस्तावच्छिन्नविषयकत्वं चंद्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधत्वयोरेकत्र निवेशात् तत्
पदजन्यप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वे विषयतावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहात् तत्तदंशे तत्पर्याप्त्यवगाहिग्रहेऽप्रसंग एवेति

श. न शक्तिभ्रमात्ः प्रत्येकधर्मप्रकारकबोधायत्तिःतत्पदजन्यत्वेदृत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वपर्याप्तविषयता
१८ वच्छेदकता कुत्र प्रकारकसंकेतग्रहस्य बोधमयधर्मप्रकारकबुद्धत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतो नन्वद्वावशमप्रसङ्गी वक्तारेकधर्माव
च्छिन्नान्वयबोधस्य यत्किंचित्कारणादिरहद्वाध्यात्म परधर्मप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः उभयविषयकत्वावच्छिन्नायां बोधनिरू
संकेतविषयतायाएकात्रशक्तिरेकं इति न तत्पदस्य नानार्थतेति संकेतशक्तिपदे रमणीयः समाधिः एकत्वोत्पत्ताबुध्यत्वेतो
देवाकानिशाकरोद्भवमरकौ द्वे शक्तिपदे शक्तिपरे पुष्पवंतपदप्रतिपाद्य परंतु तौ यावच्छेदकत्वस्थावत्सूर्याचंद्रमसोरेकश
क्तिविशिष्टपुष्पवंतपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याद्वेदृत्वसूर्यत्वयोरेकशक्त्य पप
वीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वलाभः तेन ननानार्थादिवत्वाद्य शक्यधर्ममात्रप्रकारकबोधः नानार्थशक्तिभेदेनविशेषाद १८

सिलस्यतेन्नथवा एकयोक्त्या एको द्वारतोमवेदसूर्यौ पुष्पवंतप्रतिपाद्यौ तेथाच नानार्थस्थलेन्नानाशक्तिमत्तेरतो न नानार्थ
बोध्य तथाव प्रकृते शक्तेरैकेन सरूपचरितात् सहस्रार्थप्रत्यय एवत्स्यात्पदविशेषत्वात्प्रतिभावः पुष्पवंतपदवत्सर्वनामपदानाम
विशक्तेरैकात्र नानार्थता अथ सर्वनामपदेन विशिष्य घटत्वघटत्वादिनावृत्तबुद्धिस्थघटपटादावृत्तिः प्रसाध्यते न बुद्धिस्थ
त्वेनात्र घटोस्ति तमानय इत्यादिवाक्यजघटकर्मकानयनादिबोधानंतरं विशिष्टानं घटपकर्मकत्वं नवेति संशयानु
स्यादस्य सर्वानुभवसिद्धतया पदवदस्तात्तथा चैव रूढविशिष्यत्वेन सर्वनामपदशक्यतावच्छेदकत्वापि तु घटत्वपटत्वादिक
शेवेतिनाहक्षा नानाधर्मावच्छिन्नेषु पुष्पवंतादिवन्नैकशक्तिसंभवः एकैकधर्ममात्रप्रकारकमतदन्वयबोधानुपपत्तेरितिम
र्वनाम्नां नानार्थतेदुवारश्चेवमत्ता नानार्थतोपगमेनापि निर्वाहः यद्रूपावच्छिन्नगोचरत्वावच्छिन्नशक्यत्वपदानुसारेणैतत्तदादिपदेन

शा॰ गृहीतेन तद्व्यक्तित्वेनैव तज्जन्यशक्तिग्रहाप्रकृतस्यापि तद्व्यक्तित्वस्य तत्स्वरूपबोधे तद्धिया परं तत्संयोगो व विषयतानुपपत्तेः नन्वबुद्धिस्थ
१९ तत्प्रकारीभूतघटत्वादीनामेवानुगमकत्वं तथा च बुद्धिस्थप्रकारकत्वान्तत्तत्पदशक्यत्वस्य तत्स्वरूपकत्वशक्तिग्रहः स च तद्धर्मप्रकारकत्वासा
मान्यप्रत्यासत्त्या सकलतद्धर्मविषयकत्वे तेनापूर्वधर्मप्रकारेण बोधानुपपत्तिः सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेनु शक्ति
ग्रहविशेष्यतावच्छेदकाश्रयस्यापूर्वधर्मिणः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधेऽभानवच्छक्तिग्रहधर्मितावच्छेदकतावच्छेद
कानुगतरूपाश्रयस्यापूर्वधर्मिणः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधेऽभानानुपपत्तिः शक्तिविषयः समानविषयकत्वस्यापि तत्रैवा
पत्तिबाधः अबुद्धिस्थत्वस्य शक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकगमायोगात् तद्वच्छेदकत्वे च तस्यापि शाब्द राम
बोधशक्यतावच्छेदकघटत्वादिविशेषणतया नियमतो भानप्रसङ्गात् तत्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहप्रसङ्ग उपलक्ष १९

णेनापि शक्यतावच्छेदकानुगमे शक्यस्यापूर्वधर्मस्य घटत्वेनानुगमेऽप्युक्तकिंचिद्विशिष्टे शक्त्यादृष्यादिपदघटत्वादिप्रकारकबोध
प्रसङ्गात् अभेदमात्रविशिष्टे शक्तिरभ्युपेयते प्रकृते बुद्धिस्थत्वस्य उपलक्षणत्वेऽपि तेनानुगमे न किंचिद्धर्मावच्छिन्नेऽपि तत्र बुद्धिस्थ
त्वेनानुगतधर्मेणानुगतधर्मे शक्तिधीविषयतानतथापि सर्वेनानाधर्मानानार्थहेतुधीरभेदसात्वापत्त्यापर्यायत्वप्रसङ्ग इत्यन्यत्र केन रूपे
णैव तत्तद्वच्छेदकता बुद्धिस्थत्वस्य चातथात्वात् उपलक्षणतोऽभेदेन शक्तैरेकोद्देशेपदादृशाकतावच्छेदकानामनुपलक्षणत्वं अने
नैतेन बुद्धिविशेषविषयत्वादिना चानुगमसम्भवेन नानार्थत्वमात्रो चेद्विशेष्यतानतेर्बुद्धिस्थप्रकारतावत्त्वं तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वं प्रकार
कशक्तिज्ञानात्तत्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकतत्स्मरणं शाब्दबोधो न सम्भवति तत्तात्पर्यमानेऽपि तत्पदशक्यधीत्वादेरनुगतत्वा
द्यनेकशक्तित्वादेः प्रकारकस्मरणानुदयात् तत्स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारकस्मरणोत्पत्तेः तत्स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेणान्वयस्य सर्वत्रैवोपदाने

शा॰
२०

त्वादिशाब्दसंबंधिज्ञानस्यकार्यतावच्छेदकतयाथार्थ्याप्यावच्छेदकीभूतसंसर्गेः संबंधेनावच्छिन्नतत्तद्विषयकत्वंतत्प्रकारकसंबंधिज्ञानात् अथ यत्र घटप्रकारेणोच
संबंधेनतत्समवायसंबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नतद्व्याप्यधर्मप्रसिद्धौ संबंधग्रहस्तादृशैकधर्मप्रकारकज्ञानादेवतादृशशाब्दघटप्रकारेणेति
वर्तमानसमवायिनिष्ठविनश्यावस्थाकिञ्चिद्देशावच्छिन्नप्रकारकेयत्रसंबंधिज्ञानेनतत्रविशेषणताविशेषप्रकारकस्मरणात्स्यान्नियमविरुद्धत्वात्
द्वयावृत्तेस्त्वेनागात् अन्यथाकदाचित्स्वरूपतत्प्रकारिकाकदाचिद्वृत्तिमत्तावच्छिन्नत्वप्रकारिकाप्रतीतिरित्यत्रनियामकत्वाभा
वप्रसंगात्सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेकुर्वतांपुनरविरुद्धतिनैवशाब्दिकैर्यथाविषयस्यापूर्वत्वस्वरूपतःकथमपिज्ञा
नासंभवात्तन्नदृष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनवर्तमानविषयकज्ञानेनास्यतेऽन्यथातत्प्रकारेणाद्युद्धिं तन्नचिन्नुप्रमेयत्वादित्याह राम
तिप्रमाणत्वप्रकारतानियममप्यापादितंसाद्धितैवंभावसंकेतस्थापातज्ञानेशाब्दतावच्छेदकघटत्वादरनादावुपलक्षणतामतवृद्धिविशेष २०

तावच्छेदकत्वप्रकारेणाभासमानेनरादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वंभासते एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यदा
दोषस्यतत्प्रकारकत्वेनत्वरूपबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नेबोधयत्वविशिष्टाकारकेणैवासंकेतस्यविशेषवत्तायाअननुगतत्वघटत्वपट
त्वादिनिष्ठायाअपिअननुगतत्वपावच्छिन्नतयाइतरेतराघटादिपदसंकेतविषयतानानाघटव्यक्तिनिष्ठानांघटत्वाद्यनुगत
धर्मावच्छिन्नत्वेनपघ्नादिपदशक्तिविषयतानांप्रकारांशेतन्तनानालोमादिकृष्णनिष्ठानांलोमत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेनतस्य
दृशांसंकेतत्वेन्द्रियोल्लविशेषणत्वंचघटत्वादिष्वेवमलादिष्वनन्यत्वरूपजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वंभासतेइतितानिविशेषणान्युभ
तेप्रतीतेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेसर्वनामपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वंसंकेतेननानावस्थाद्येतेअपितुतादृशसर्वविषयतासामा
नाधिकरण्यमात्रमितितदुपलक्षणतयानियतयघटादिपदसंकेतस्यघटत्वविशिष्टविषयकत्वेनसर्वनामसंकेतेनतु

वा·
२१

द्विविषयतावच्छेदकत्वेनत्वरजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वानवगाहनेपि संकेतस्य द्विशिष्टविषयकत्वमतमवेदितसंकेतविषयत्वद्विशेष
ताभेवग्राहकेशाब्दविशेषणाद्यवगाहित्वादिति एतेनोक्तविषयतावच्छेदकत्वरूपबोधविषयतानिष्ठसंकेतीयविषयतानिरूपितविषयता
रूपशाब्दत्वेनस्वावच्छिन्नत्वमपि तत्वापितोविषयितयासंकेतविषयत्वरूपशाब्दतावतीयात्वज्ञानत्वेन शाब्दत्वेनतद्विशेष्यताशाब्द
त्वेसतिशाब्दत्वावच्छिन्नविषयत्वविशेष्यताप्यावृत्तत्वेनतस्यशाब्दोपलक्षितोतानथाव्याख्याशब्दजन्यशाब्दबोधेघटादिप्रकारकत्वमात्रानिय
मवत्वप्रतिरूपजन्यबोधेतदवगाहनविशेषः एतद्धामंचेत्तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वेनतद्विषयकघटत्वादिबोधस्यापिसंके
तविषयत्वेनघटादिप्रदिष्टसंकेतस्यघटत्वादिविशिष्टविषयकबोधएवविषयइतिनञन्यबोधेतादृशाधर्मभाननियमः नापि
वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यतदाधीनबोधेबुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टस्यावच्छिन्नविषयताकत्वम् राम
२१

हीसंकेतः प्रयोजकइतितत्रनीलत्वावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठप्रकारताकबोध एवविषयइतिनञाप्तिमान्निष्ठाकारबोधकालेघटबोधय
त्र यत्किंचित्प्रकारेणाभासमानेधर्मेऽवच्छेदकत्वभाने तद्विशिष्टएवभासतेननुतदुपलक्षितइतिनियमः कथमन्यथाघटरूपबोधप
टत्वावच्छिन्नाभावस्यननानिमान्त्रास्तीत्याकारिकाप्रतीतिः एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितेकथंबोधविषयतावच्छे
दकत्वं संकेतेनावगाहनीयमितिचेत्त्वन्मतेऽवच्छेदकतायाश्चावच्छेद्यापर्यवसानात्तत्संसर्गविधयाभानेएवतथात्वनिय
मात् अन्यथाव्याप्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोऽन्वयाकारकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितवह्न्यभावबुद्धि
त्वाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः प्रकृतेचतस्यैवबुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नविषयताकबोधंजननपर्याप्त्याकारकोऽवच्छेदावच्छेदकत्व
वप्रकारकएवसंकेतोऽभीकार्यः इत्यनुपपत्तेरभावान्तररूपतोघटत्वादिप्रकारकस्मरणात्तदबोधोपयोगीशक्तिग्रहः स्व

शा॰ २२ वत्तो घटत्वादिप्रकारकएव घटव्यवहारस्य तौ पदार्थप्रकारकज्ञानसामग्रीतद्देवत्वत्यागः तत्तद्धर्मप्रकारेणशक्तिग्रहोत्या स्वरूपतः त
त्प्रकारेणाबधिरितात्मसंस्त्वन्नुमेवनिच्चमानंसवशक्तिग्रहेनव्यवहारदर्शनादेरपेक्षा पितत्सामग्रीग्रहस्यदृ तोपस्थितेरेवेति
घटधर्मावच्छिन्नेनदादिपदघटितवाक्यादृहतारोनदृष्टत्वरवच्छिन्नस्याविमानेनशक्तिग्रहः होदयस्यघटएवप्रयत्नव्यवहार
दर्शनादविषयमनसाशक्तिनिश्चयेनशक्तेविपरीतकोटेरपि उपस्थितिमात्रेणाभावानंसंभवात् तन्नउपस्थितस्यापिबाधि
तस्य तेषां मनोरथमानाविशिष्टयस्याप्युपस्थितिरविवादा· एवंसति शक्तिग्रहेत्यव्यवहारदर्शनादेयपदेच्छेदापत्तिरितिचेन्न का
तिपयविषयेसंनामघटितवाक्यादृष्ट्योत्पत्यग्रहेतिसिद्धपत्तनःप्रवृत्तेकज्ञानविषयत्वव्यापिकेत्वप्रवनंबुद्धिविषयताव मम
छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसत्वदशायाम् तस्याः सामान्यतोऽवधारयतितिए वेच चैत्रोऽस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवानिति पदात्तेन मस्त्या २२

तेनज्ञानात्तस्यचैत्रत्वतत्पदवाच्योनवेतिसंदेहोनावतरतियादृशधर्मावच्छेदेनपुरुषव्यवहारितेतादृशधर्मनिश्चयस्याप्यसमानव
र्तित्तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतद्धेतोषिकोऽपिमानवीरोखिलादितिसंभवत्यपापूर्वं पिविषयेमानसः शक्तिनिश्चयः अथैवमपि
तत्पदेचैत्रत्वादिविशिष्टवाचकत्वसंदेहस्य दुर्निवारत्वे तयातस्य ज्ञानव्यवहारदर्शनादिविषयेचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दबो
धोदुरुपपादएव तद्धर्मप्रकारकशाब्दे तद्धर्मविशिष्टवाचकतानिश्चयस्य हेतुत्वात् अन्यथागवादिपदादश्वादितस्यापिप्रत्य
न्तासामान्यप्रकारेणशाब्दापत्तेरितिचेन्न तत्तत्पदप्रयोज्यकबुद्धिप्रकारतयागृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शना
तत्पदस्यशक्तिग्रहीतावश्यकत्वपादृशायादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्याप्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशावच्छिन्नविशिष्टशक्ति
तिसामान्यतोव्याप्तिमवधारयतिनतरत्नतरेवप्रत्यक्षेणागृहीतचैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोजकत्वेप्रकारताभिन्ना

श्रा·
२३

यत्र त्वेदं रजतमिति तत्र पदेनोदाहृतेनेत्याचैत्रत्वविशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धत्वापि यथ स्वधर्मेनावच्छिन्नारत्नमित्याकारकनिश्चयेनाव्रागादृ
तत्संभवात् अत्र केचिदनुपपत्तिः केचित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वज्ञानानन्तर्यमितरासकजधर्मविषयकस्य शक्तिविषयकसंस्कारस्य
सत्वेनु द्विविषयतावच्छेदकतांशेमोषे दशायां स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणोत्पत्तिराचाश्चमेवेति तन्न जनकमेव स्वरूपतः
पर्वचैत्रत्वादिप्रकारकत्वानेभविष्यतीति किमनुपपन्नं स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणोत्स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनेप
क्षणात् उद्बोधकवैचित्र्यात् वर्कदाचित् ज्ञातिमान् इत्याकारकं कदाचित् घटः इत्याकारकं कदाचित् ज्ञातिमान् घटः इत्याकारकं विन
स्मरणं स्मरणमिति नियमोपपत्तेः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितेन संस्कारेणेतो जनितः हारनाघटत्वादिप्रकारका
तत्संस्कारात् स्वरूपतो घटत्वाद्यप्रकारक एव ज्ञातिमानित्याकारकस्मरणस्योत्पत्तेन स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तथाविधानु राम
२३

भवसंस्कारयोर्विशिष्य हेतुत्वेपि उद्बोधकविशेषविरहस्य तादृशाकृतिविरह प्रयोजकतायाः आवश्यकत्वात् तादृशहेतुतायाश्च
प्रामाणिकत्वात् केचित्तु अस्य व्यवहितविशेषयतां तन्नवच्छिन्नात् इदं शरीरविशेष्यनिष्ठज्ञातिविशेषावच्छिन्नं संकेतितत्वसम्बन्धाद्य
द्विष्यो वा नवार्थधीरस्माकं कथं वा निर्विशिष्टा तद्विष्ठजातिविशेषावच्छिन्नवाचकमनः प्रणति पदस्मोस्माकं स्वार्थधीस्तत्र जाति
त्वादिना शक्तिग्रहस्तत्प्रमुष्टजातित्वांशमनसत्वादिप्रकारतया शक्तिस्मरणमिति तत्त्वाविविशेषणांशे मोषमन्तरे रागस्य तस्य
वाऽऽप्तिर्वदन्ति विवदन्ति विवदन्तेव हेत्वोविद्वांसः स्वतेनैर्विलक्षणस्मरणप्रकारतायां संस्कारानुभवयोस्तादृशप्रकारतायाः प्रयोजकत्व
स्यापेक्षकविशेषप्रयोजकताया आश्रयस्य उद्बोधकस्य विशेषस्य विशेषणतामात्रांशे मोषद्बोधकवैशिष्ट्यस्यैव नियामकत्वसंभवान्न प्रका
रत्वविशेष्यत्वानेनभावेन सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोः हेतुतापत्तेः तत्प्रवाचनादियोग्यस्य

श॰ तत्तयातत्तत्पदार्थत्वादिप्रकारकशब्दान्वयबोधं प्रत्यक्षत्प्रकृत अनुगततोद्देश्यकस्थले सर्वत्र पतत्पदार्थतावच्छेदकशक्तिज्ञानासत्त्वेन तद्रूपत
२४ पत्तिप्रकारकस्मरणाय स्यात् तत्र तादृशज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमित्यलमतिपल्लवेन अथ सामान्यतो वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदक
धर्मावच्छिन्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना कालान्तरीयात् श्रोतरि तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः
सर्वनाम्नो न स्यात् अपि तु योग्यतायास्तद्बुद्धिः स्यात् तत्प्रकारावच्छिन्नविषयकत्वे चेति नियमानुपपत्तिः श्रोतुस्तु तात्कालिकवक्तृबुद्धि
विषयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्तिविषयत्वेन स्वपरस्परतत्त्वानि परस्तथा परस्य शक्तिभेदेन शक्तिभेदप्रसङ्गः अननुगमेनाननुगम
निविरोधः स्पष्टं सुखपरस्परत्वयोः समत्वमात्रेण शक्तिः अपि तु स्वप्ने बोधे ज्ञानं शाकटीकैरेव संबोध्यतावच्छेदकत्वे ज्ञारावत तत्र
तावच्छेदकतायाः प्रत्ययस्य धर्मोपलक्षितत्वेन तादृशिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति पञ्चसंगतं सामान्यतः संबोध्यतावच्छेदकताऽरोपक २४

तैचैत्रस्य परस्परसंबोध्यतातात्पर्यात्तदुक्तवशात्तयदान्तरसंबोध्यचैत्रो त्वैत्रोच्चरितात्तस्यशब्दात्तत्पदान्तरोच्चारणे चैत्राद्यैः प्रतीतिः प्रसं
गो दुर्वारः स्वचेति स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्त्रभिप्रायविषयतावच्छेदकत्वं रूपसंबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेषु पुष्प
तपरस्परशक्तिः स्वोच्चारणाकर्तृतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने अस्मत्पदस्य शक्तिः स्वीकरणीतयास्वत्वान्तर्भावेनानतुगमनाद
वस्थाप्रतिवेतस्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयकत्वमनन्यत्वोभयसंबन्धेन तदा सर्वनामपदप्रकारकबो
धविषयकः संकेतो ऽभ्युपगन्तव्यः स्वपदार्थस्यापि संबन्धघटकतया तस्य स्वस्य शक्तित्वेन पदानां नविषयताया अपि तु तस्य तादृश
पात्स्वपद्वीशिष्टशौविदितनपरस्परशक्तिभेदेन शक्तिभेदः सामान्यतः तस्य स्वत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैव तदुभयसंबं
धावच्छिन्नबोधविशेष्यतानिरूपितसंकेतप्रकारतायाश्चैतन्ययुक्तस्य तदुपपत्तिः कालान्तरीयानुबुद्धेः नेदानीतनादिपदोच्चार

रा॰
२५

णानुकूलेनेतिहि विषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधेन उपदर्शितसंबंधेनेतत्तद्दायविषयत्वेविशिष्यमनोनेष्टरेकार्यतानाद्रश्रद्धोनिष्यएतन्नरदिय
त्वप्रकारेणामानुमितिनकल्पातरीणानुद्दिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रयोनस्य त्वाज्ञानाभावात् संकेतीयतत्यद्दाविषयकत्वमोने
पितनेत्यादिप्रसमर्गविषयतीतः पातिन्यानुद्दिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वविशेषणत्वेन विषयतायाएवतद्दा
मतान्पदात्तात्मेतेनमान्मविज्ञानात्स्वावच्छिन्नबोधः तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालिबोधेपदार्शेतद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटि
तोभयसंबंधावच्छिन्नबाधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंकेतीयप्रकारताकत्वावकेनाप्रकारतयासंसर्गतयावाज्ञानस्य
हेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबोधेहिस्यीहेतुत्वप्रयुक्तेपदेऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसंबंधावच्छिन्नसंकेतेनप्रकल्पनात्॥ एव
मसत्वेन तत्रतद्दानागादिहीनस्य ममतन्नियमः पुष्पवदस्मदीशादपूर्वोत्पन्नविशिष्टपदार्थमतिष्ठितनीयाश्रयत्वमसंकेतोपयुक्तदशनोन॥२५

हा

वारयितयेस्मदः शास्त्रेरेकमुवावमयात्वयिहृतेत्रैवमार्थीयसंत्यागुरेवनारत्यादित्र्यादिवाक्यानेदेवीकत्वेकमहिषासुरकर्मक
घातनाप्रबोधान्वयप्रसिः तत्रैरकमुञ्जरितलस्यमहिषासुरादिसंबोधत्वस्यत्वाभावात्तेरूप्याद्विकत्वकपुरथ्यादिकमिकघातनादिबोधस्य
बोध्यताश्रमादायमिः रूप्यादेतत्तादृशावाक्यप्रयोगोरूवात्पुरश्यादेत्तत्संबोध्यत्वादितिनेत्रतेत्रताद्रशीनपृथ्वीप्रकारेणसामान्यप्रत्या
सत्यादेकमादेवावाप्याविताना नेदेवीमहिषासुरघातादृशावाक्यप्रयोगे तत्संबोध्यत्वपदिसंधानादेवमुख्यादस्मदादेदेवीमहिषा
दिप्रतीत्युपपत्तिः यादेवतत्रवन्मनुवादकेवाक्यार्थयोर्भिन्नार्थत्वदीनेरनुवादकवाकेतद्दाविलेत्यादिनाविशेषदर्शनेनविशिष्टानुपूर्वीप्रक
रेणादेरमुञ्जरितत्वाद्भिप्रायदेवनश्रोतुर्दृश्यादेरप्रतीतिस्वीकारेरागानुपपत्ससंभावानेयत्रानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनाविविशेषदर्शनेत
त्रेनेष्यतएवतत्रतत्यतीतिरितितत्त्वमस्मदीयस्वार्थतात्पर्यकेहारतानधीनोहारशारूपत्वेनत्राद्वारशामसमत्पदप्रवृत्तिरितिविता

श०
२६
न्त्रायकमुकुलस्थले ऽस्य घ्याघटज्ञानरोचनतथात्वस्यार्थे प्रतियारनद्वारा देश्यद्वारतावीनवादि दिनाम्बलेशात्रन्द्र घ्यादिवोधः स्या
तत्रैव त्राणादेरीक्षामान्नु द्वारतायाः प्रियोगतौ ती स्यादि प्रश्रवावाशक्तिग्राहकवाच्ये द्वारताधीनतया स्वार्थे पर्वे ऽद्वारतावच्छेदकता
प्रकारिता वस्या स्यावा हेतारूपामीत्यादिरूप्तदृश्व वाच्यतानीत्यर्थः विषयपरत्वाभावान्तु द्वारतो विशिष्टव्यतिरेकः सुघटः अन्यानुमत्यान
नानीयेयद्वावका नात ते द्वारतानधीनत्वे विवेशाविशुम शब्दाश्वा नकरता छल एव समानानुपूर्वीको द्वारतावच्छेदकता नियमा
त्वाकार्थानुवादस्य जैसमानार्थकवाक्यमात्रे द्वारतावच्छेदकत्वे तत्रस्वातंत्र्यायत्वेऽर्दे वीरत्वात् वाक्ये नस्त्ववाच्यांतरस्यक्रि
याकर्मतायन्त्र वाक्यार्थघटकतयास्वार्थे प्रत्यायनेऽधीनत्वे द्वारतामेवस्वतंत्रोद्धारता अनुवादस्थले च वस्तुतावतिवा एव
वाच्यांतरस्थक्रियाकर्मतयातदर्थघटतवाक्यार्थे प्रतियादर्थतुमेवानुवादकोऽस्मदादि तिवाक्यं प्रयुंक्ते तिनस्थाने त्वं मन्त्रव्य इत्यपास्तं २६

अप्रकृतवाक्यस्य ज्ञानतद्धात्रिक्रियाकर्मत्वाद्यर्थे प्रतियादर्थतुमेवास्मत्प्रयोगात् तद्द्वारतास्वातंत्र्यं निर्वाहायवाच्यांतरस्थइतिः ए
तेन पत्रेवेत्रेणाद्य रीयोऽच्चेनः सुंदरइत्यादिवाक्यादेव वाक्यार्थोपस्थितौ त्याद्देः सुंदरइति प्रयुज्यते न तत्र समानार्थकवाक्यानेनोद्धारतायाम्
पेक्षत्वे ऽपि न स्वातंत्र्य स्त्विति नवा घोड़त्यादि मा मिमोनियुक्तस्त्वन यरस्यायमर्हे पैठितद्व तिनानानीरस्यापस्योयो द्धारतास्वा
तंत्र्यापत्तिः अर्थैवरीत्याऽव्यवहितोक्तस्थलेऽपि परनोद्वारत्वस्य स्तयुतस्यावे ऽप्ययकृपतीतिवारणे ऽपि त्रप्रमिधानेन लिनप्रमवोधि
ड पयपाद्रएव तत्स्यो द्वारतामावेनास्य स्वद्वारत्वापादकत्वात् इति चेन्नस्वतंत्र्यस्वानेऽत्रोद्वारस्थितुः सर्वत्रास्य इष्टे वेष्याद्वेयमन्त्रयपत्तिः न
द्वन्नस्वतंत्रोच्चपि नास्मत्यद्देये वनेतद्वाक्यं ज्ञातमिहत्रस्वतंत्रोद्धाराराद्दित्तमप्येव घटितवाक्यार्थे के पिकवाच्यांतरस्थ क्रियाक
र्मथवत्रक्रिः एवं च मयापत्वपि हितैत्रे वेसादोतादृशक्रियाद्दितेरस्य चा वेतितवाच्यांतरस्थक्रियेवेतत्तं तदैदृश्यानियमोन

श्री.
२१ म्भवन्नेव तत्प्रतीतिरुपपादयितुं शक्यते घटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरघटकक्रियात्वे च तादृशार्थकत्वेन वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेन
इत्युपपादितमिति चिन्तासंभवश्चेत्स्यादेतदेवं नादिक्रियायाः अस्मत्पदघटितवाक्यार्थविषयकत्वसंभवेपि तेन रूपेण समभिव्याहृतवाक्या
न्तरप्रतिपाद्यत्वेनानन्वयस्तदवस्थ एव ततः प्रतीतिः अथ इति परघटितवाक्यान्तरक्रियाप्रतिपन्नत्वे तत्क्रियान्वयिवाक्यान्तरक्रियाकर्मत्वं
त्वयाहं तदेव तच्च तद्घटितानुगमकस्य अस्मदादेः समस्तत्वाद्घटितवाक्यार्थताख्यार्थप्रतीतौ न विनिगमक इति उपपत्तिः स्याद्वाक्यान्तरार्थक्रिया
प्रतिपत्तिप्रयोजकताश्रयत्वेन वाक्यान्तरान्वयित्वोपपत्तिः प्रतिपत्तिविषयतया वक्तृबुद्धिस्थत्वस्य च क्रियायां विशेषणतोपगमा
त्. प्रतिपत्तेः पूर्वमपि प्रकरणादिना तादृशवक्तृबुद्धेर्ग्रहसंभवेनान्योन्याश्रयाभावात् तादृशघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितत्वे राम
याकर्तृतया वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेन यावत्पुरुषबुद्धिस्थविषयतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमिति तु सारं वक्तृबुद्धिविषयताव २१

च्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्वे बाधकाभावेपि युष्मच्छब्दे उच्चारयितुः संबोध्यत्वस्यानुगमकं शरीरेपि पित्रादौ बुद्धिस्थत्वविशेषणीनेतु न
वक्तारं प्रति मः एवं युष्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुगमके निविष्टे संबोध्यत्वमपि वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थान
वगाहिनीयाऽनन्वयतीति तदाश्रयत्वेनैव विषयत्वं अनुवादके नयः संबोध्यत्वेऽननुवादके पर्यवसितयुष्मच्छब्दनिरूपितत
त्संबोध्यताव्यवहारेऽनुवादकपुरुषीयवाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितवाक्यान्तर
वाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वाभिप्रायविषयत्वेपि तादृशाभिप्रायतादृशवाक्यान्तरघटकवाक्यार्थवाक्यान्तरघटकोक्तिक्रियार्थकर्मत्वेने
वाभानात् नैवं प्रतिपाद्यतया युष्मदर्थघटितवाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाविषयकप्रतिपत्त्याश्रयत्वेनैव तत्पुरुषानुवादके
च्छा विषयत्वान्न पदत्वेनेति पदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरुपफलेच्छाधीनायुष्मदर्थघटितवाक्यार्थप्रतीतिविषयतात्पर्यतादृशा

शा·
२८ वाक्योच्चारणमात्रप्रयोज्यत्वानवगाहित्वमपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलत्वावच्छिन्नेच्छायां भवतीति तादृशेच्छामादायानुवादकेऽपि
ध्यस्य समवेतोपस्थितापत्तिरिति मन्यते तदा वाक्यान्तरार्थप्रतीतीच्छाधीनत्वप्रयोज्यताविशेष्यतारेत्यपि तिमिप्यावपि हृ तेत्रैव सारे त्यु
च्चारणदावास्य स्वार्थविषयकप्रतीतिः एवमर्थो नेप्सततो मविशेषणदात्पर्ये वाक्यान्तरार्थप्रतीतीतिनिर्वाह्यवाक्यान्तरस्या
घटित्ववाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्त्तृत्वं प्रयुक्तम् तदन्यतरत्वीकरणीयं तत्तोदेवीमहिमासुरमिस्तु वावेति वाक्यस्थक्रियाकु
र्मत्वं महिषासुरादेरिति तिस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या टीकोपनि अत्रापि च वक्तृत्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म
तया वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेन तथा वक्तृबुद्धित्वविषयतावच्छेदकत्वे नानुगतानां महिषासुरवधादीनां प्रकृते निमित्तत्वे वोध्यं एतम
वोध्यत्वघटितान्नुगमकद्वारा रेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनेनापि श्लोकानन्तरपाठ्यत्वमितिवोध्यतावच्छेदकबुद्धिप्रकारत्वस्या २९

स्यावर्तकत्वात् अत्र तात्पर्यस्येह मन्त्रामर्यादीति मैत्रोनानात्वीत्यादिव्वे श्रवाक्यस्याच्छ एण्डीत्रोपिन प्रतीयतेतत्रैवेत्रस्यात्वघटितवा
क्यार्थकर्मकक्रियाकर्तृभावात्तदुच्चारणस्य निरुक्तस्वीतेच्छाभावाच्चानुपपत्तिः एवं मैत्रत्वयामुक्तमिति न यत्राकृतमित्यादौ मैत्र
स्य वृक्षच्छेदनकर्तृत्वाप्रतीतस्य वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्तृत्वस्य निरुक्तेच्छाविषयत्वेऽपि स्ववोध्यत्वस्य वाक्याभावान्नैकवाक्यमनुपपत्तिः पर्यवसिता
मिति वेत्र इच्छानिरुक्तेच्छाधीनत्वादिविशेषतात्पर्यस्यैव मयात्वपीत्याहित्वा
त्पर्यविरहादेवानेवादकत्वस्य वोध्ययोग्यत्वापत्त्याद्यभावः प्रतियादनेनोपपत्ते नवेवं बुद्धिविषयतावच्छेदकतापर्यवसितत्र एवयु
क्तदस्पदोरर्थविशेषात्किरातार्जुनीयं सवोध्यत्वोच्चारणेति तत्रावच्छेदकत्वविच्छिन्नेतत्स्वीकारे तात्पर्यविरहादेवानिप्रसङ्गभङ्गादित्यवा
च्यः तात्पर्यसम्बन्धेनेच्छाप्रितादृशकर्मीति वाक्यार्थेच्छे वोध्यप्रयुक्तलिङ्गके स्यादिवाक्यार्थोच्चारयितत्वकेवलसम्बन्धविना

श्रा:
२९

मैत्रादिबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा तादृशस्थले सत्त्वैव तथाप्रयोगापत्तेः इदं त्ववधेयं पश्चात्पदोपस्थितत्वनिरूपितानानाविध्य
कर्तृत्वादिस्थले सर्वत्र वाक्यार्थप्रकारतानां संभवति बाधितवाक्यार्थस्थले तदसंभवात् तेन च वाच्छिन्नवाक्यार्थस्थले क्रमभेदेन
तत्कर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यं विशेषदर्शिनाप्यन्यथाप्रतीतेस्तेन तथा प्रयोगास्य वाक्यार्थज्ञानासंभवेन तदनुपपत्तेः न च दाप्रतावका
र्थज्ञानादेव विनापि विशिष्टवाक्यार्थबुद्धिविशेषणप्रकारकत्वविशेष्यविशेष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानादेवमविशेषप्र
सक्तेस्तथा प्रयुक्तेरिति वाच्यं एवमपि विशेषदर्शिनं प्रति तत्पुरुषीयतथाविधवाक्यार्थबोधानुपपत्तेर्वक्तुरेव प्रमानतत्र
तिपन्नतद्वाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नपदः अपितु तत्तद्वाक्यजन्यज्ञानसमानाकारयोग्यताशङ्कैव तात्प
र्यग्राहिकेत्येवं यथासंभवं धावच्छिन्नत्वं तदवच्छेदकत्वाज्ञानेऽविशेषणमित्यपेक्षायां तत्त्वं तथाच सर्वत्रैव युष्मदस्मद्धातोः २९

बोधान्तरवाक्यस्थले इतिपदेन तस्य रामेवताहृश्यावाक्येन गवित्ययमादृत्यादोगाबाधितपदत्व तत्त्वमपमेवेति शाब्देन घटाम रोर्थे प्रत्यक्षा
प्यतेन युष्मच्छब्दार्थघटितवाक्यार्थेऽनिषेधबोधोच्चारणकर्तृत्वैव युष्मदर्थस्य शाब्दिकमिति तत्स्वरूपं [illegible]
मे [illegible] युष्मदस्मदर्थप्रत्ययतानन्तबोधोच्चारयितृशरीरतादृशान्मनोरेव युष्मदस्मदर्थतावोध्यासर्व
घटनाप्येवं तु इत्यादौ सर्वत्र [illegible] पतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नस्याशेषत्वप्रतीतेरशेषत्वे सर्वपदार्थः न चात्राशेषत्वेन वि
शेषणस्यान्वयित्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वं केवलान्वयिनोयत्रविधेयतानन्तरविधेयधर्मस्य तस्याप्रसिद्धेः यत्र विधेयधर्मस्य
उद्देश्यतावच्छेदकीयसंबन्धविशेषाग्राह्यत्वेऽप्रसिद्धिस्तत्र सर्वथा ज्ञानासंभवात् इत्यादौ चागत्याभावायत्तेः पदं तत्र तु स्थिते उद्दे
श्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टे सर्वपदे पदस्यावृत्ति विधेयव्याप्तिविशिष्टघटनाघटत्वावच्छिन्नस्यकथंचित्त्वयसंभवे प्यनुभव

शा॰
३० विरोधाच्च घटत्वाद्यनुपस्थितिरित्याशयात् सर्वे घटा इत्यादिवाक्यादन्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वान्न विकल्पव्याख्यायामुक्तत्वेनैव घटत्वादेः सर्वपदार्थत्वस्य
स्वीकरणीयतया तत्र तन्मतेऽन्यत्वबोधस्य निर्देशमितावच्छेदकतापक्षविपरीतविषयकसंशयाविरोधित्वेनादिविलक्षणत्वात् तात्पर्याविलत्वे
दृश्यतावच्छेदकव्यापकत्वादिविशेषणत्वे तत्तदवच्छिन्नविधेयान्वयप्रसङ्गात् नापि विधेयान्वयित्वव्यापकतापर्यन्तम् एवं सर्वपदार्थः
नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् तत्राप्यभेदेन तदुपस्थापकसकलविधेयान्वयिघटत्वादिव्यापकत्वमेवार्थः तथा च सर्वे
घटाः प्रमाणमित्यादौ सर्वपदस्य प्रमाणत्वादेरेव सामानाधिकरण्यानुमानलिङ्गत्वापत्तिः सर्वे घटा वर्तन्त इत्यादौ तन्निष्ठा
रूपविशेषे व्यापकस्याभेदान्वये सर्वपदस्य न्यूनवृत्तकत्वापत्तिः व्यापकतायामेकदेशान्वयोऽप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोर्भेदान्वय
विरहप्रसङ्गात् न तु अशेषत्वेन सर्वपदार्थः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयबोधप्रयोजकत्वादेव तस्यापि पदस्येति किञ्च तत्र
नैकत्वमिव अनेकत्वेऽप्युद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभेदप्रतियोगित्वं अत एव च सर्वगगनेत्यादिव्युत्पत्तिरत्वेन प्रयोगाः पृ॰ ३०

च सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताभिन्ना घटा इत्यर्थः प्रतीयते नैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रे शाब्दविधेयान्व
यितास्यर्थत्वात् सर्वे घटा नीला इत्यादिप्रयोगापत्तिः सर्वपदार्थविशेषितो दृश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वय इति नियमात् स
र्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वादिविधेयकोद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्युपरमव्याप्तेऽव प्रतीतिः अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्य
धर्मानुपस्थित्यात् तद्व्यापकत्वार्थकत्वेऽप्युपपत्तिरिति नेदं पिनष्टुत्वे तेगगनानादाद्यघटित्ववच्छिन्न तदेव समन्वेन सर्वपदस्यानेका
र्थत्वमुपगम्याधि सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् तत्र उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभेदप्रतियोगितावच्छेदक
त्वस्य तत्र उद्देश्यतावच्छेदके सर्वत्र बाधितत्वेन तत्प्रतीतेरुपगमत्वात् सामान्यतः प्रतियोगित्वस्य स्वत्वस्य हेतुत्वम् इह नित्यात
त्वप्रतियोगिकत्वं तथा च यत्तादृशभेदप्रतियोगिकत्वमवगम्यते दृश्यश्लेषेण नच्छिन्नावच्छिन्नभेदव्यापकत्वादिविवक्षितत्वात् अस्त्र

वा॰ वाय्यथा कथं चित्तत्ता हेतुनिष्ठाप्यमेकत्वमात्रस्य सर्वत्राष्यर्थावच्छेदकावच्छेदेनान्वये ऽवच्छेदकैकदेशे व्यापकताबोधस्यानुभवविरु
३१ द्धत्वात्सर्वथा । एवं तत्साध्ये घटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तद्वृत्तित्वाद्व्यापकत्वमानानुपपत्त्या घटत्व सामा
नाधिकरण्येन प्रमेयत्वस्य तन्निष्ठत्वस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावासिद्धेः एवं घटत्वावच्छेदकत्वावच्छेदकव्यापकताया
एवं विशेषणता संसर्गेण समवायेन विशेष्यताभिमतविशेषणताभावानां सर्वं प्रमेयं घटः प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वादेः प्रमेयत्वानवच्छेदकत्वेन
रूपादौ तद्व्यापकत्वं दुर्लभमेव न च तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वादेर्निरूपकता संबन्धावच्छिन्नव्यापकत्वं सर्वं प्रमेयं घटः इत्यत्र
यः स्वीकृतेन घटादेर्व्याप्यतादात्म्येन व्यापकतात्रैवारत्वान्तत्र हेतुतावच्छेदकसमानाधिकरण्याद्युक्तरूपावच्छिन्नत्वा राम
मेयत्वादेरन्यत्र स्वावच्छिन्ननिष्ठाभेदप्रत्ययावच्छिन्नसंसर्गः अतो रूपनिष्ठाभेदप्रत्ययाद्रूपत्वावच्छिन्नाद्युक्तव्यापकत्वविनानिरु ३१

गः एवं रूपनिष्ठाभेदप्रत्ययादिनाऽभेदप्रत्ययः रूपत्वानुपपत्तिस्तत्त्वे पि नत्तत्तिः तथा सत्युपपत्तिता दृष्टा रूपस्य सिद्धसंघटकतया मानेः स्वीयोवर्ति
नि वाच्यत्वे तद्व्यापकताया ः तत्संसर्गे समानाभावात्तत्त्ववाऽवच्छेदकविधेयत्वादिरूपविशेषणताभावे परित्यागविधेयांशे ऽवच्छेदकता
वच्छेदकव्यापकत्वस्यावच्छेदकविधेयाभावमप्रसक्तेवसंसर्गतया मानमेवत्वच्चावच्छेदकविशेषतानयोपस्थितस्याविधेयतांशेऽवच्छेदकता
विधेयव्युत्पत्तिविरहेः नाम सार्थक्येऽपि च प्रकारतेऽवच्छेदकत्वाद्योग्युपस्थितिविरहः तथापि सर्वं प्रमेयं घटत्वविधेयतावच्छेदकसामा
नाधिकरण्येन तत्र विधेयांशेऽवच्छेदकस्य तत्त्वेन वस्तुवाः तमेव प्रसक्तव्याप्तिसत्त्वाद्वीरत्वात्तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकसमानाधिकरण्य
च्छेदकतावच्छेदके सर्वत्र बाधितत्वेन तत्स्वीकारे तदुक्तरूपासत्त्वाद्वीरत्वादेवं घटे न सर्वांशे प्रमाप्ति अपि तु कानिचित्त्वं त्यादेश्च
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो घटादेस्तादृशव्यापकतायोग्यतानापत्तिः न चान्यरूपत्वादेः समानाधिकरण्येन घटादेर्दृष्टान्ते

ग॰ त्वाभावः प्रतीयते समवायावच्छिन्नत्वे एवेति निनत्वासम्भवित्वाद्धेतुत्वलेशेषत्वाभावानवगमे स्फूर्तिविरहादिति वाच्यं एवं सत्यत्र घटत्वावच्छिन्न
३२ ध्योर्हेतुमत्ता निर्वाहात तन्न वाच्यं अनुगतरूपस्योर्हेतुत्वे प्रथमासतिक्रिष्टत्वात् अत्रोच्यते उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वविधेयव्याप्यत्वपर्याप्ति
कोद्देशे सर्वपरस्परभेदविनिश्चितं एवं घटादावस्ति तथाभिधेयत्वमपि घटनिष्ठत्वाच्च त्वमेवः तस्य च व्याप्यत्वं हि तथा तत्र योगिघटत्व
व्यापकत्वानुमानादिव्याप्यत्वान्वयतया विशेषघटत्वादिव्यापकत्वविधेयव्याप्यत्वलाभेन योरपि व्याप्यव्यापकभावः घटत्वमत्वादिव्यापक
दिव्यापकपर्याप्तिः प्रमेयव्याप्यत्वा तेन हेतोर्व्याप्तिरूपवैतीत्याहत्वयोरप्यत्र उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वे च तत्समानाधिकरण
स्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तेन द्रव्यादिव्याप्यपर्याप्तिद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्याप्तिः नतु तेः तत्र
घटत्वव्यापकतायामपर्याप्ति च न घटादेर्व्याप्त्यभेदाद्रूपते अतोन घटत्वादिव्यापकतानुपपत्तिः विधेयव्याप्यत्वे व्याप्तिचापि ३२

वत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतन्निष्ठविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वे अतो विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र केवलान्वयितानत्वा
प्रतिपत्तिः व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तथाविधाभावस्य प्रसिद्धत्वात् अत्र चोद्देश्यविधेयतावच्छेदकघट
त्वादिरूपत्वादीनामुपजन्स्यहातयोः अनुगमकेत्वादश्यावच्छेदकत्वेऽन्यतीन प्राच्यानेऽपि नवाप्यवेधसिव्यापकत्वाद्भेदेनानुपपत्तिः न
वाताद्दिश्यावच्छेदकत्वभानोपपत्तिः प्रघटप्रसामान्यत उद्देश्यतावच्छेदकत्वव्यापकतं तेन प्रकरणादिना एवं प्रत्र द्रव्यत्वस्त्वान
नुगमः एवंवत्समाधेयं उद्देश्यविधेयभावस्थानविशेष्यविशेषणभावनियतः अतः सर्वत्र घटेषु रूपस्यादावपि घटत्वा
दिरूपत्वाद्यो उद्देश्यविधेयतावच्छेदकभावोः सततएवेति न घटत्वादिव्यापकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकत्वाभाव नवत्ता
नानुपपत्तिः इयवत्त्वप्रतीतिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदविधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्यापि वि

रा·
३२ यतावच्छेदकव्यापकोरूपतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधव्याप्यपर्याप्तिकयावत्वमित्यर्थः अतः कालेसर्वेषां निमितःकालः सर्वधर्मवानित्या
दौ सर्वपदेन हृतिमिवाध्व्यापककालादिसंबंधव्याप्यपर्याप्तिकेयावत्वप्रतीयते: अथवाऽस्यार्थः अन्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकता
दशाधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नसर्वपदार्थः इति उद्देश्यविधेयभावविशिष्टान्वितेरूपसर्वपदसाधारणैकव्युत्पत्तेर्बली
क्रियते अन्वयितावच्छेदकविशेष्यविशेषणतासामान्यरूपेण सर्वप्रमेयमित्यादौ वाच्यादिपदार्थानां मतेरेशादौ धायगामेनरेन गोधेनाप्येव्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकयावत्वार्थकतापि सर्वपदस्य स्वीकार्या अयं सर्वं घटं वेत्तीत्यादौ एतद्घटता
नविधेयत्वावधनन्वयितावच्छेदकधर्मीनान्वयितावच्छेदकः अन्वयितावच्छेदकविधेयतावच्छिन्नव्याप्यत्वसंनिधेनकल्पितत्वा राम
विस्मृत्येतेरविषयसं इति घेत् अत्र नसर्वांशे ह्यापत्यादौ नत्रैकप्रतियोगिविशेषणतालक्षणसर्वशब्दस्याव्यार्थान्वयितावच्छेदक ३२

रूपत्वावच्छिन्नव्यापकपर्याप्तिनिरूपकयावत्त्वार्थकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतीयते आसन्नवृत्तिधर्मविशिष्टप्रतियोगिताकस्वतादृशाभा
वो घटादाववाधित एवेति नो योग्यतानवच्छिन्नासत्त्व हेतुगुणाद्वाहिपर्याप्ते रविरूपवान्मिव्यापकतयागुणत्वादिसाधारणरूपता
दिव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नाभावोनघटादावेतिकथमत्र योग्यतेतिवाच्यं: अव्याप्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैकमात्रवृत्ति
धर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटत्वेन सर्वांशे हि रूपादिगुणाद्यव्याप्यवृत्तीत्याः वगाहनात्सर्वेषामपरोक्षव्यापि मानाभावात् प्रत्येकं न
निधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकरूपतादेनिरूपकव्यापकत्वाभावात् सर्वधर्मान रूपवादित्यादौ व्यवव्यापकयावत्वसामानाधिकर
रण्यसंभावस्य प्रतीयते अतो नायोग्यता अनुयोगितावच्छेदकताभावच्छेदकमैव न तःप्रभाव: प्रभाव्यते इत्यं न रूपवदेत्यादि प्रयो
गाद्र्शनादृक्षिकस्यमेतत्वमयघटताप्रमितिविनाशकनीयं अत्रायामसनरहितविधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावबोधेनैवात्र न यमीयताम

गा॰ ३४ तयत्तुल्यरूपसंबंधात्मकेऽत्यन्ताभावानुयोगितावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणत्वेनान्वयदन्योन्याभावप्रतीत्यागमहत्वेतद्व्यक्तित्वादेनताद्दशारूपवच्छेदा
घटानुयोगितावच्छेदकत्वमतोऽव्यवरूपवद्भिन्नत्वाद्योनप्रयोगाः व्याप्यस्यैव निर्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमेन तु घटवं दव्यन
पवद्भिन्नत्वादिप्रयोगा उपपादनीयाः न च व्याप्यस्यैव निर्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमे कथमेकत्वस्य गपित्वादेः घटवं घटादिप
र्याप्तिनेन्तीति सर्वेषां तावच्छिन्ने घिद्यादिसमेकदेश सत्त्वेन सर्वे घटा न रूपवन्त इत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं रूपादिपर्याप्तिनेनान
गत्वपर्याप्तीनामनतिप्रसक्तत्वेन घटादिनिष्ठपर्यावलादिनाप्यवच्छेदात्तवच्छेदेन रूपादिमत्त्वदंशतो विरोधात् व्याप्याप्यादिव्याप्यकयाव
वस्यपर्याप्तिप्रसक्त्या तथा रूपादिपर्याप्तितावच्छिन्नानामप्यनवच्छेदकतयातदवच्छेदेन रूपादिमत्त्वदंशतो वविरोधादिति तदपत उक्तरीत्ये
वोपपत्तेश्च तियोगितावच्छेदकत्वादिमति तद्व्यक्तिसाधारणाव्याप्यस्यैव निर्धर्मावच्छेदेनान्योन्याभावादिर्न्नसाधिमानाभावानादशाभावोपा राम ३४

मेप्रतिबंधकसमवधाने पिदेशव्याप्यस्यैव निर्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिबंधकाभावबलात्कार्योपपत्तेः तत्रचकारणतावच्छेदके
देवविशेषणं तेनप्रतिछियापत्तिवारणपिवशेषणवान्तास्त्वयसवं द्रव्यनरूपवद्भिन्नादेद्रव्यत्वाव्यापकरूपपर्याप्त्यवधियोग्यतरूपवत्वः
व्याप्यत्वस्यवाधितत्वाच्चेत्यं दूरीरमवेति वेत्रतत्र विधेयव्याप्यत्वभानानुपगमात् एवमादृशोविभिन्नदत्त्वयुपगमे न कश्चिन्नरोषय
चेत्यागेनवोधविशेषविरहात्सर्वं गमनमित्यादिप्रयोगाभावाघाववत्व द्वैकत्वमविवक्षवैयर्थ्यः नव्यस्त्वाधो भेदान्वयोदत्यन्तावच्छेदक
समानाधिकरणाभेदप्रतियोगित्वमेवभेदस्यसामानाधिकरण्यापत्तिरूपकत्वोभयसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकोऽन्योन्याभावः । अत एव
घटच्छिन्नाभेदमादायनातिप्रसंगः एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिरेकैव अतो नैकधर्मपर्याप्त्यन्यापरमादायवोधः करणात्पत्तिनकेवि
यानेकत्वमर्थतात्पर्यविकत्वास्यार्थशोवाक्यवंघदंप्रयुज्यते चैत्रोऽद्यिमुक्तेः मैत्रः पयोमुक्तैः द्वयस्तो वृत्त मैत्रे विशिष्टमित्रः सर्व मेवस्यारोम

श० र्वपरेन प्रत्येकं रघोघयोघ्रतानां भोजनं न कुर्यात् यथाश्रद्धिपादूनाप्युद्रूपावच्छिन्नपरं तत्तो यस्याप्यर्थे स्वार्थं न्त्र यः तद्रूपावच्छिन्नाच्छिततयाप्युद्
३५ र्मावच्छिन्नाः प्रक्रान्ताः प्रत्येकं तावद्धर्मावच्छिन्ने समुदायपरस्य शक्यस्तेन रसंगीकार्यं तद्रूपान्तं तेन समुदायावच्छिन्नान्नपयोपपत्ताविरहेणा
कम्पस्या प्रामाण्यापत्तेः दृशोघ्ययस्य लेसकलधर्मा राम्भवान्नयितावच्छेदकतयाभ्यन नियमः तन्निर्वाहकं च तथाविधयाबद्धर्मप्रका
रकबोधजननयनु सर्वपदसमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणशक्तिरेवं तादृशशक्तिज्ञानेनैकधर्मप्रकारकबोधजननेः पराध
र्मप्रकारकबोधसामान्यायुष्म्वस्वपरशक्तिज्ञानेन च द्वतं सधलयोरेकतरप्रकारकबोधजननेऽपरप्रकारकबोधसामग्र्याः
प्रयोजकबोधगमात् न च प्रक्रान्तानां रथ्यादीनां प्रत्येकमन्वयबोधस्य प्रयुक्तस्य साहित्यप्रकारेणातात्पर्यदर्शी बोधकत्वमेवसर्वे राम
पदस्याकिञ्चिनोपेयतद्वितिवाच्यसाहित्यविशिष्टान्वयस्य समभिव्याहृतपदार्थेऽपरत्र बोधतात्पर्यतया प्रयोगात् तथाप्यनेकस्य ३५

तदविरहेऽदोषत्वात् अत एव प्रत्येकं पुत्रपश्वादिरूपफलकामकर्तव्यतया कर्तव्यतासमभिव्याहृतेन सर्वेभ्योऽदर्शपौर्णमासाभ्यां स्व
नेनमिलितानां तावत्फलानां दर्शपौर्णमासकर्तव्यतां प्रयोजककामनाविषयत्वं प्रक्रान्तानां चिन्तावाद सर्वेनामपदेन मिलितत्वेन फला
नपस्थापनात् अपितु प्रत्येकमेवेति प्रत्येकफलकामस्यैव तत्राधिकारयोग्यत्वादधिकाररामित्वात्संगच्छते किंपदस्यनिरूपि
तेशक्तिः अत एव स्वीयनित्यत्वादात्मनाद्य यत्किंपदघटितप्रश्नवाक्यप्रयुक्ततेऽन्तर्नादृत्पवाचकं किंपदस्यसमभिव्याहृततत्पदोप
स्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनवक्तृनिष्ठानिश्चितबोधमः प्रतिनिमित्तमुपस्थाप्यतावच्छेदका
तमुपलक्षणतया नु गमकं शाब्दबोधे तदभावात् एवं च कः पचतीत्यादौ पाककृतिमदवच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदक
त्वेन निश्चितोयोधर्मस्तदाश्रयचैत्रत्वाकारकोऽपि च पबोधः किं विदुर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितयाककृतिमदवच्छिन्नविधेयताश्रा

श्री
३६

लिङ्गज्ञानमवच्छिन्नप्राकारकत्वनिरूपतायामाला इष्यत्वेऽपि विषयकत्वप्राप्ताह शे तु विषयीभूतत्वान्नेनकाद्रूपतायाः पचतीत्युत्तरत्वाद्या
न्निरूपितानिरूपितताद्दशप्रश्नानन्तरं तत्थैवोत्तरप्रयुज्यते। न त्वेवं पठितिपचतीत्युत्तरत्वात्स्वेवनकप्रश्नताद्दशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते तेन त
त्स्यज्ञानस्यापि तात्पर्यविषयत्वापत्तिरनाख्यनसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविषयत्वनिरूपितत्वप्रीतावच्छिन्नमुख्यताद्दशकिंप
दस्योऽशतयामुख्यत्वात् अभेदेन तत्त्वार्थत्वेऽवितोऽद्रूपवाचककिंपदान्तरसमभिव्याहृततत्किंपदद्दशशक्यतावच्छेदकधर्मेन तत्त्वार्थभेदाव
पितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मेण तत्त्वविषयितानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेऽपि तत्तः कोऽन्यत्ताः पचतीत्यादिपदानन्तरं चैत्रः पच
तीत्यादिकप्रश्नोत्तरत्वात्संप्रयुज्यते तेन मनुष्यः पचतीत्यादिकमनुष्यत्वादेरप्रश्नाविषयत्वेन ज्ञानितानवच्छिन्नोद्देश्यप
कत्वेन ज्ञानविषयविशेषत्वाया ज्ञानप्रतीतेः। एवं पचत्रोद्देश्यतावच्छेदकेऽकिंपदार्थस्याभेदेनान्वयः तत्रतदन्वयितावच्छेदकधर्माव
राम
३६

च्छिन्नविशेष्यतानापन्नोऽकिंपदार्थव्यापितावच्छेदकधर्मेऽन्यत्वनिरूपितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छाकिंपदे
नबोध्यते अतः कथितदुद्धाः सतीत्यादेरुत्तरप्रश्नस्यार्थे सत्यादौ किंपदार्थस्यानिरूपितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयानुपपत्तेः तद्भन्यनहे
निरंशत्वतावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधेन नकेऽद्दशसस्यकाबोधकः सतीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते पचत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूत
चिभक्त्यापतिभेदेन किंपदार्थान्वयेः कस्य पुत्रः स्वेरद्रूपत्वादिति तत्र याद्दशांशे वंशेन पररूवच्छिन्नेतरान्वयस्तत्रताद्दशोश्चांशे वं
नविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषितत्वतत्त्वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छाप्रतीयते। एवं विधेयवाचक
किंपदस्यस्थिलस्यभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतयाभिज्ञा
प्तिता बोधिकत्वात् धर्मेत्वस्वच्छिन्नेशानिरूपिता कृयकः स्यादित्यादेस्त्वावच्छिन्नांशेऽपि विधेयतावच्छेदकत्वेन निरूपितधर्मेवाभिरा

श्री· कारकोऽन्वयबोधः तद्विषयकप्रतीतावविषयीभूतज्ञानजनकं चायं व्युत्पत्त्यापत्त्या पुनरवधारणात् शाब्दबोधानंतरं प्रत्युच्यते एवं यत्र विशे
३१ षविशेष्यतावच्छेदके वा किंचिदर्थस्याभेदेन भेदेन वाऽन्वयः १२ किंतु तस्य १२ तत्कर्तृत्वेन समवेतः पुत्रः कर्तृत्वमेवान्यस्य पुत्रः स्यादेः ऽ। प
वेवतुर्हेनीयाकिंचिदेः किंचित्प्रमित्यादेः अन्वयकिंप्रबोधशाब्दप्रवकिंत्रकौः थः विचित्रकेषु प्रयोगेषु संभावनानामकेनानंतरं थप्रव
विशेष्यतायां येन प्रथमांतपदोपस्थाप्यविशेष्यप्रकारितायां येन तत्र च विशेषणस्य चेद्दोषेऽन्वयः नामार्थनाम्यर्थ
स्याभेदान्वये विशेष्यतावच्छेदके विशेषणतावाचकमपि प्रथमांतं तत्राभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रत्ययार्थे प्रवि
शेष्यतया तात्पर्यबोधकविभक्त्यंतेन तत्र किंचित्पदार्थस्य तादृशविभक्त्यंतसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थस्य विशेष्यतादृशसंबंधेनान्वयः तादृशा गद
संसर्गावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य संसर्गः तत्किंचित् इत्यादावभेदेन तद्धर्मप्रकारिकाधनमित्रचैत्रस्य स्यादावाश्रयतादृशसं ३१

येन चैत्रचित्वादिप्रकारिकासंभवनानियमतः प्रतीयते किंचित् इत्यादौ संभावनाबोधनरतत्प्रयोजनकालत्वादिकं तादृशासर्व्वं प्रतीति
स्वधारादित्वं स्वार्थकमपि वक्तृचित्रकिंपदस्य घटाकिंगोरित्यादौ तत्पदप्रतिपाद्यतयावच्छेदकत्वेन विषयतावच्छेदकतोपलक्षितेन धर्मावच्छि
न्नेय स्वरस्यशक्तिः अत एव यत्पदेनार्थप्रत्याय्यनैयियमतत्स्वपदायेत्तात्स्वरसमभिव्याहारज्ञानं विनोक्तगमकधर्माग्रहात
शक्तिपरिच्छेदस्य संभवात् तच्च शब्दतत्त्वप्रतिपत्तिपूर्व्वं पित्तत्रप्रतिपाद्यतयावच्छेदकमित्यादिः प्रकारतादिनामुपग्रहलेनतच्छेदन
प्रतीतेर्यस्य शक्तिग्रहे पेत्तादृशव्युत्पत्तिः प्रकृत्यस्य मोघापत्तिम मर्थकस्य च्छेदस्य चैत्रः प्रमाणतोपपत्तेरभावलौकिकतात्पर्यादौ चैत्रादि
पदेयस्यापितस्य पच्छेदस्य बोधनात् अत एव स्वाधुर्व्वंदमपि पुष्करैः कृतमीलितेपदमिपमताधिकेऽव्यादौ तत्पदस्य बोधन
दोषः पर्व्वप्रक्रांतस्यैव प्रकृतपदोपस्थापितव्यापारस्याभेदेनमीलनान्वयितपात च्छेदेनबोधनात् एवं पसर्व्वशीलादित्यादावपित

श० नुरोधेन पर्वं प्रयुक्तस्य दोषस्यापि तेन तस्य स्यशक्यत्वं तदंशस्वीकारणीयं अतिप्रसंगस्य प्रयोजकत्वबुद्धिस्थत्वं तन्मोऽस्य वारणीयः तावत्पश्चात्पर
३८ स्यापि तत्परं शक्तिवैशिष्ट्यान्न तदेव प्रकृत्यमाणपरामर्शकत्वं तत्र देवानां विनियमतो पूर्वं प्रवेश्य ते तत्समानपदघटितहालीस्यादितो घटान
पनापि प्रतीते रनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृते तत्परामर्शकस्यान्तरपेक्षानियमः तदन्वये श्रुत्यमतीमादिवेव स्वतां द्यदोषस्यापि स्या
वितरकदेन परामर्शाभिन्नेनुरोधेन तत्र द्वष्य्याप्य पर्वं प्रयुक्तपदे दोषस्यापि तेशान्नतरं सगोकादौ उपस्थितिस्थलत्वात्वशेष्यकवृत्तितान
धीनाग्रत्यात्त्वतः पश्यति ते पश्यत्यादौ पश्चाद्य दोषस्यापि तन्नोमादीनां तत्र दिग्दर्शनेन परामर्शः पालिहार्थं कमपि तत्परं यथा
कलाचक्षमाकौशिमतीमादेः इमे तदोः प्रसक्त्वबुद्ध्युद्ध्ये अप्रेमस्य चान्वयबुद्धिविषये स्वपदस्य स्वसमभिव्याहृतपददोषस्यापि राम
शक्तिः समभिव्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अथैवं चैत्रः स्वपुत्रपश्यपतीत्यादावेव चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्र भ्राता स्वपुत्रपश्य ३८

तीत्यादौ स्वपदेन चैत्रः कथं न प्रत्याय्यतां मुख्यविशेष्यवाचकतास्युपगमेऽपि पुत्रादिशब्दितं चैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधान
पपत्तिः न चैतत्राबालेतरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नैयमनुपपत्तिरिति वाच्यं अर्थान्तरवाक्यार्थविषयतानेरावृत्त्येव
विशेष्यविशेषणपरिस्थितिरीत्या महावाक्यार्थबोधे पर्वतादृत्ये तत्रैवतदनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् नव स्वार्थस्य मानात्मकं पदार्थान्वयरूपेण वि
शेषता तादृशार्थकवाचकतानुस्तेनीयं दोष इति वाच्यं एवमपि स्वपुत्रस्त्रैत्रमाह्यपतेरित्यादौ चैत्रबोधानुपपत्तेः समभिव्याह
तक्रियान्वयिवाचकत्वमपि न विचारसहं यदपरयाक्रियान्वयित्वस्य चैत्र भ्राता स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वान्न मास्य
तक्रियान्वयिवाच्यश्चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् क्रियान्वयित्वप्रत्यार्थमात्रान्वयित्वविवक्षणात्तदावश्यं तत्रैवम्
व्यापकत्वकिसमानाधिकरणाधुमवानपर्वत इत्यादौ पदेन धूमादिपरामर्शानुपपत्तेर्वारणाय शब्देवमेवं चैत्रस्तु नो इति तत्

श॰ पुत्रे मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधापत्तिवारणाय विनव स्वपदार्थो पदार्थैः प्रति, तद्विशेषणतास्य विशेष्यतावच्छेदककोटौ पदार्थवि
३९ शेषणताकोटौ वा निविशते स्वपदार्थः स्वशाब्दबाध्यः यथा चैत्रपुत्रस्य पश्यतीत्यादौ चैत्रस्यात्मता स्वपुत्रे पश्यतीत्यादौ च घ
पदार्थस्थेऽप्य विशेषणताकोटौ चैत्रघटितार्थस्य धर्मितावच्छेदककोटौ च न निविशनात् । तेनातिप्रसङ्गः चैत्रत्वावच्छिन्ने स्वपुत्रे मै
त्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रसंबंधिलक्षणाया चैत्रः पदार्थैकदेशे न तु पदार्थ इति स्वपदात्तत्वं नास्तीति । चैत्रेणात्वेनाक्ततवि
त्यादौ तु नात्मयं सत्वेऽध्यत एवं तत्तत्स्तानीतिः स्वपुत्रे इत्यादौ चैत्रपदस्य निरूढत्वे चैत्रपुत्र इत्यादि चैत्रसंबंधिलापवच्छिन्ने चैत्रपदस्य
कालन्तराणाधिरूपविपर्वभागंपवित्स्यताः श्रीलक्ष्मार्थपदस्य केवल चैत्राद्यपर्यायिवस्त्वत्रगतानन एव चैत्रपुत्राद्यप्रतीत्युपपत्तिरिय
दतिवाच्यम् एवं सति चैत्रस्यपात्रास्वपुत्रोद्दस्यतः श्वासो दोस्वपदे नं चैत्राद्यप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् मेवंशाखाशालासं पर्यायायः स्वार्थ ३९

स्यविशेष्यः पश्वसमभिव्याहृते क्रियाकर्मकयदार्थत्वत्तु भयत्र स्वपदस्यशक्तिः स्वव्यापकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसंबन्धेनासत्वाराववली
ति क्रियाध्याहारात् स्वपदस्य समभिव्याहृते क्रियाकारकपदत्वमसत्व मेवेति नच शाद्वानवप्रतीत्यनुपपत्तिः एवं केवल श्रोनिनदे हेतुं हेउ
नेः किमुक्तं केऽत्र मक्तापिताग्रुतो स्त्वा दाववपि क्रियाध्याहारात् स्वपदार्थे निरन्वयदात्मज्ञापप्रतीतिः स्वव्यापकवद्धिसामानाधिक
रण्यधूमस्येत्यादय श्च न प्रयोगाः ह्दुद्विद्यते पदद्वयेरासमभिव्याहृते तपदाद्युपस्थितित्वद्व्यावच्छिन्नस्य स्वपदार्थत्वेएकेन त्रा स्व
तोन त्रात्मतणा तपुत्रदर्शनेऽध्याप्यात्रात्मणाः स्वपुत्रेण पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः अन्यच्चयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाव स्वविशेष्यत्वाधान्समभिव्याहृतपदार्थे निरूपणत्वप्रकृतिविद्यकालीनत्वावच्छिन्नस्वपतत्त्वाद्यर्थे लेपवदिकालीन दुःखमवतिदुर्गतादौ स्वव्याप
कवद्धिकालीनद्व्यनाक्षीति प्रयोगानापत्तिः तत्रद्व्यपदस्यापिलक्षणयात्मप्रक्तित्वावच्छिन्नपरत्वेमहानसादवपितयाप्रयो

श० गार्थकिः तथाविषयकेच्छिद्यस्य भावस्य तन्त्रावाधा तन्नाद् प्रासमभिव्याहृतनञ्लेयच्छिन्निष्ठायकतावच्छेदकच्छिन्नावच्छिन्नाभावकूट ए
४० वनियमतः प्रतीयते द्युतिबेन्नतथाविषयमेकलद्युक्तिनि तन्नच्छिन्नत्वादीनां युगमद्विशेषणाविशत्नमृद्भाकालान् कराश्चित्केस्यचेत
त्तानसंभवेप्यकेनियम तन्नच्छिन्नावच्छिन्नमात्रोपस्थितिरित्यर्थ्याकल्पियया भावमात्रगोचरप्रतीतेरप्यगाकार्येतया नादृशनियम
स्यदुःहपरास्वतन्त्वादिति अत्र केचित् ग्रात्मराः स्वयुक्तयप्रतीत्यादौ स्वयद्वत्वस्त्रानावच्छिन्नाथेकमेव विशेष्यीभूतत्रात्यरा
नाघवच्छिन्नेच स्वपदार्थघटितस्यव्याप्त्यायुक्तदर्शनकत्वादिद्रूपविशेषणतास्वनकेवलमाश्रयत्वादिसंबंधेनान्वयः अथिव
ताश्रयत्वत्वनिरूपकदर्शनविषययुक्तनतन कृतोभयवसंबंधेनेव एवंचनेत्रनत्रनञ्ज्ञानादिशेमाश्रयसंबंधावच्छिन्नतद्भावप्रवृत्तप्रत्य
व्याप्यतेव्यतोनोकेदेशावसरस्त्याकुः एकस्त्रावस्यकेवल्यादिविशिष्टोपाधिः केवलस्यैव सजातीयद्वितीयादिरितत्वे तत्र सजातीयवि ४०

ष्ठमेदाप्रतियोगित्वं सजातीयत्वंचोद्रूपविशेषणतावाच्ये केकत्वावत्वक्तत्वविधेयचत्वरूपंप्रतीयतेतथाचात्रायमेकोमुक्तेइत्यत्रावेतद्दशाविक
रणा कृतोनननकत्वनि ष्ठभेदाप्रतियोगी आश्रयमत्र मुक्तइत्याकारकबोधः शाब्दतावच्छेदकानुगमकत्वादिशाब्दिनतनीयः अयंपत्नमेके वसेप
नभेदं मुक्तानन्ति ष्ठतीत्यादौ विधेयत्वाघटकछेदकेकोपि नविशिष्टार्थ एकत्वस्य पारिशाश्र्थ विशेषणतापायअपच्छेदे नेत्वाद्यौ न्वाविनो
विशेषणत्वेनादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्व विशिष्टतद्रूपावच्छिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगिन्निष्ठसंसर्गप्रतियोगिन्निष्ठ
भेदाप्रतियोगित्वे फलकेप्रतीयते एकसमानार्थकमात्रादिपदस्थले याद्दशागतिरिति कृते पदव्यवितेन गवादिशब्दात्संस्थानविशेष
रूपाकृतेरपिबोधस्यानुभवविकल्तयागोत्वादिनानिवत्साधिगताविपदवाच्ये विशेषणतां तस्यास्तत्वाच्यविशेषणतावेपिन प्रवृत्तिनिमित
ताः सात्ता संबंधेनवाच्यत्वविशिष्टाभावात अतएवसंयोगादिरूपायास्तस्याः सामानाधिकरण्यसंबंधेनेवगवादौ सत्त्वात्तत्रशक्यतावत्त्वात्

श॰ ध्योरेकतरविनिगमनाविरहात्पाथरमानविरहात्तल्लाघवाद्गोमयविशिष्टगवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते शवाविशेषणतामेदेपि युष्य
४१ वेतादिपदस्य देन पदवत्तुशक्तेसामरस्यडरघ्रवारद्वात् पञ्चएकविशिष्टशाब्दबोधे शक्तिमैतिलद्गंतविशेषगताविशेषणभावविनिग
मनाविरहात्तगवाधश्रीमाक्षाभयप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धस्य दुरपवादत्वात् यत्र केवलाकृतिविशिष्टगवादिपदस्य तात्पर्यं
शिव यथा पिष्टकमय्योगावइत्यादौ तत्र मुख्यगोत्वाद्यवच्छिन्नपरत्वेन गवादिपदेरवलक्षणैवतात्पर्याकृतिविशिष्टपरायां मकोशार्के रे वंता
त्याकृतिव्यक्त्ययः पदार्थ इति न्यायसूत्रे वहुवचनमुपेस्यपदार्थइत्येकवचनं तु तेनिर्द्दिष्टवतो महर्षेरप्यवमतं मीमांसकानां गवादि
पदानां नानाविरवाच्यानं तु व्यक्तिः व्यक्तिशक्तिमतेपिस्वरूपतस्तस्याग्रहात्संभवेन प्रकारीभूतायां जातौ शक्तेस्तदवच्छेदकतापर्यावा गम
वरूपकल्पनीयतयापत्तादौ तत्कल्पनायां गौरवात् प्रयोजनविरहाच्च व्यक्तिशक्तिमतेप्यजातेरुपलक्षणतासंभवं प्रागेवदर्शितः यथा ४१

व्यक्तिशक्तिमतेपि गोत्वांशे शक्तिमत्त्वस्वपेदकतायाविशेषणतानवच्छिन्नत्वतथानानाविशक्तिवादिमतेपि स्वातंत्र्येवेतिनगोत्वत्वादिप्रवेशा
कौरवशंकापिनहिनानाशक्तिमते विशाब्दबोधे सत्यकिंचिद्धर्मप्रकारेणाभासतेयेनप्रकारविशेषमेतन्नोभयशक्तिः कल्पनीयात्र
पि तुल्यरूपतएवत्र्यधाचानुमानादिनागोत्वादौ शक्तिग्रहोभवतु वर्प्पितावच्छेदककविधयागोत्वत्वादिकं स्वरूपविषयीकरोति निर्द्धि
तावच्छेदकत्वानल्पानुमानादिनाजननासंभवात् नादृशज्ञानस्य विपरीततत्त्वाविशेषितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च एवं वतादृशस्थलेमय
शामतावच्छेदकत्वं तु गौरवमेव शक्तिग्राहकमानेनवप्पितावच्छेदकांशे तदवच्छेदकताग्रहे बाधकाभावात् पदार्थावच्छेदकताग्रहोपि
शक्तिविषयत्वेहेशेषु प्रवृत्तेः कल्प्यत्वेपि स्वयंबाधेनावच्छेदकत्वमेव वा शक्तिग्राहकमानेन नगृह्यते इत्येवस्वीक्रियते तदा प्रतियोगि
तकागतावादीनाम्पितुल्ययुक्तयावच्छेदकविलयप्रसंगः तत्राप्येवं सुवचत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदकसावगाहनमनुम

श० वच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वरात्मजातिविषयत्वस्वरूपसाहित्यन्तद्वृत्तित्ववत्त्वमिवाकोवाक्यस्थानुविशेषणाभावात समानाधिकरणत्वे रूपस्य शक्तता
५२ भासकत्वाधिशक्तिज्ञानकारणतातांशेगुरुत्वाश्रयत्वतात्वाद्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतानिवेशात्हेत्वंशेमेवव्यक्तिशक्तिज्ञा
नात्मकरूपतोगोत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकत्वस्येवनिवेशाच्छक्तिवेद्यत्वरूपतःपदविशेष्यतानायन्तशक्तोनिरूपितत्वसंबंधे
नशक्तिसंबंधेनपदेवागोत्वादिप्रकारिकायाएवशक्तिधियःस्वीकारात नहिसमवायेनैवजातेःस्वरूपतःप्रकारतेतिनिय
मःप्रामाणिकःघटेनास्तीत्यादौ प्रकारितासंबंधेन स्वरूपतो घटत्वादीनां ज्ञानादौशेप्रकारतोयाभानसमवायेनेवाभि
विशेषणतानायत्तत्वेनसंबंधेतोरणात्मत्वरूपतोभानमित्याप्यनियमः प्रामाणप्रपदार्थो ग्राह्यता मते श्रयघटत्वसा राम
कारकस्यस्वरूपतोघटत्वादिज्ञानस्यानुव्यवसायेप्रकारतायांतत्संबंधेनज्ञानेवासमवायेनचभिन्नविशेषणतानायत्तस्यघट ५२

तादिसंगात्स्वमत्वाच्छत्तेविषयत्वादिविशेषणतानायत्तत्वेवगोत्वादेःशक्तोनिरूपितत्वसंबंधेनपदेवाशक्तिसंबंधेनस्वरूपतःप्र
कारतानावादेश्चशक्तौपदेवापरंपरासंबंधेनप्रकारतानादृशीचगवाविशेष्यतानशक्तवेधनजनकतानवच्छेदकोत्तपरंपरा
संबंधेनप्रकारतायाएवजनकतावच्छेदकत्वात्तथासामान्यसंबंधेनावच्छिन्नप्रकारतयाज्ञातथात्वेनास्वाघटेनव्यक्तिशक्तिलि
ङ्गेनीवकापत्तेःअथपताविशक्तिमतेविषयतादवोधव्यक्तिभानमावश्यकंगौनेगोसतानागामानयेत्यादेःसमभिव्याहृतान्व
यस्यतात्पर्यपरंपरासंबंधेनतदन्वयानुपपत्तेःस्वप्रत्यविशेषकत्वत्यागोत्वजात्याभानस्वीकारानप्रेक्षःशक्तोगत्वजातिधर्मनके
वायन्नेश्चनहिस्वरूपेशाब्दबोधेस्यपदार्थान्वयित्वादाभानेकश्चित्स्वीकुरुतेस्वीकुर्वतेवाप्रकारतयास्वरूपेणापरिच्छिन्नता
नेभानविशेष्यतेपातंजलानंतुनसंभवत्येवनिर्धर्मितावच्छेदकप्रकारकवृद्धेर्यस्यप्रवृत्तस्यनपर्याप्ततयास्वीकाराभावात एवं च जाति

श. मात्रवाचकत्वेनाभ्युपगन्तव्यस्यापि व्यक्तिबोधजनकतायामविवादात् व्यक्तिशक्तिग्रहं विनैव अमानन्वयलक्षणाग्रहासम्भवाद्बोधजनक
४३ तायाः एवं तद्व्यक्तिसाधकत्वात् अन्यथानुपपत्त्याविषयत्वसिद्धिप्रसंगात् एवं शक्तेरीश्वरसंकेतरूपत्वेऽप्यनिर्वाचकतायाः पदे बोधितत्वे
नेश्वरेच्छाविषयतापानस्या अपि शक्यत्वं तु पदत्वं न हि मीमांसकैर्भगवान्नानुमन्यते तेनावश्यं तदागम्यमानवक्ताशः तस्माद्
कत्वं तु तरसत्वेन तदुपस्थापितविभिन्नरूपतापातात् एवं ज्ञानपदादाकाशादिविरित्येतादृशात् तस्मात् तोऽपि व्यक्तिज्ञानसम्बन्धस्य पदस्य ज्ञाता
विवक्षणाविधित्वाच्च हेतुः पदत्वमेव शक्तिनिरूपकत्ताविषयत्वं तत्रूपस्यतस्या विशेषणतानामिव्यक्तेः प्रवादादिति चेत् व्यक्तिशक्ता
वस्याकेनचैव सत्यं अपि तु व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानहेतुताया मेवं अत एव व्यक्तौ शैलूखलो शक्तिरिति सीयामतं हेतोत ज्ञाना राम
नपेक्षणात् अत एव व्यक्तेर्वाच्यतानहि शक्तिधीविषयतामात्रेणैव वाच्यतात्वात् शक्तिविषयतायाः अन्यथा साधारणात् अपि ४३

तद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य तद्विषयकशाब्दधीजनकतात्वेन क्वाप्यत्वव्यवहारनियामके अन्वयांशे तु न्यायशक्तिमत्वे विषयता
तद्विषयकत्वं शक्तिजनकतायामावच्छेदकेन तत्राप्यन्वयांशे तत्र तदुपस्थितविषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजनकतायामनवच्छेदकत्वात्र व्यक्तो
तद्व्यवहारः तद्विषयकत्वस्य शाब्दधीविशेषयतावादकृत्वान्वयस्य शक्तिज्ञानस्य गोत्वादिज्ञान विषयकत्वेन गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेपि
नघटादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकतापत्तिः वक्तृतात्पर्यविषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीजनक
कतायद्विषयकत्वेन शाब्दधियः शक्तिज्ञानजन्यता तत्रैव तथा एतेन ज्ञानत्वं ज्ञानस्यापि ज्ञानपदवाच्यतापत्तिः शाब्दज्ञानविष
यत्वेन वज्ञानपदशक्तिज्ञानत्वेन ज्ञाने ज्ञानविषयकशाब्दधीजनकत्वादिति परास्तं कारणतावच्छेदकत्वस्य ज्ञानत्वावच्छेदक
गोत्वादिविषयकत्वस्य निवेशादितरे वाच्यतोपपत्तिः एवं च गोत्वादिपदशक्यमार्थकावशिष्टा विशिष्टबोधकपदशक्तिधीः सम्भवति

श॰ गवांशे शक्तिस्वीकारेनान्यथाख्यात्यापत्तिर्विरहात्तत्र शाब्दज्ञानस्य शाब्दं प्रति हेतुत्वेपि गोत्वधर्मितावच्छेदकज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतासंमन
४४ भावेपि गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धेस्तस्य तथात्वाक्षतेरित्याशंक्य तेरवच्छेदककोटौ प्रवेशे नैव च्यवतामापत्तिः नचैवम् तंत्रिशक्तिज्ञानस्य
धर्मितत्वयान्नहेशक्तेः कुत्रानुपपत्तिरितिवाच्यं कार्यकारणभावावच्छेदककोटौ प्रवेशनेनतमावंधर्मतनरशाकुत्रत्वव्यवह
हारनिर्वाहकात्वात अतः सामान्यलक्षणपक्षेपचेप्रतिकूलतासमानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावा
भिधानमपिनविरुद्धं तेनवशक्त्यंशे गोत्वप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वेपि कार्यकारणभावयोः स
मानप्रकारकत्वव्याप्तत्वात्तत्र तद्धेतुधर्मितावच्छेदकांशे शक्तेर्गोत्वादिप्रकारकतामादाय समानप्रकारकत्वव्याप्तिप्रतिनवेः प्रवेशस्य ताप
तस्यव्यापकत्वापत्तेः अपूर्वत्वात् समानप्रकारकेत्वाङ्‌घटत्वकार्यत्वेन घटादिपदकार्यशक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्द ४४

बोधस्यैवाभिधानात् शक्यांशे शाब्दविषयप्रकारत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायामात्रानुक्तेः नचैवं ज्ञानांशे शक्तिज्ञानतावच्छेदकांशे प्रमती
ते लीलावत्यादिनिरूढशक्तिवादे इत्याद्यन्ताप्रामाण्ये शक्यविशेषयोरभिधानमप्रामाणिकत्वेनामेयमतः वक्तृतत्तज्ज्ञानविधर्मितावच्छेदकके
शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेव्यक्तिविषयत्वावच्छेदकतानिरूपकरणाद्यन्वयायोगाद् घटादिरूपेण कारणतावच्छेदके विषयविषयतानिवेशा
त् विशेष्यतायाः शक्तिविषयतानिरूपकत्वात् एवं च व्यक्तेर्वाच्यत्वमप्युपहारस्याकथं चित्पदात्तेनपिशक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतु
तायेन्वयायोगाद् घटादिरूपेण कारणतावच्छेदके घटविकविषयतानिवेशात् एवं घटत्वादिधर्मितावच्छेदकप्रमात्मकत्वादिपदश
क्तिज्ञानाद् घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्वपत्तायशक्त्यंशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यवच्छेदकस्यनिवेशानीयतयांशे
ऽवच्छिन्नव्यक्तौ क्त्वशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशेज्ञातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेवसाधीयः वक्तृतत्पदवेदनास्वीकारस्तोत्र

श॰
४५ अन्वयबोधस्यानुभविकत्वेन दुरपह्नवतया तादृशाकस्यानुभावकत्वं दुर्वारमेवेति न तत्पलस्यार्थस्य कुत्रापि शक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवनन
त्पाममर्थं मीमांसकेतो गाहिनि ह्यापार्श्निकः अपि तु पदार्थान्तरमेव सामानाधिकरण्यं तेन तु व्यक्तादृशविलेन तत्कुत्रापि शक्तिरपीति
नेत्वं आख्यातोर्गवादौ ददप्रकारकत्वे गवादिपदाद्यतः स्मारणाभावभेदो वा न स्यात् नवपदवाच्येत्वेपि अन्वयस्यैव व्यक्तेर्भानसा
द्बोधेनानुपपत्तिरितिवाच्यं तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया तत्प्रकारकशाब्दबोधं प्रत्यनुपस्थि
कारकव्यक्तिस्मारणाभावेऽपि तया संबन्धग्रहाविषयतया व्यक्तेः स्मरणोत्व्यक्तेः शाब्दानुभवविषयतायाः उपपादनात्तत्र
न स्मरणे शाब्दधियोः अन्यथाऽनिष्प्रकारकतया तदुपस्थित्यनयेत्तत्तत्रवाच्यत्वानुपपत्तेरिति वेदन्त मद्वाः परा गम
ऽस्मरणमनुभवोवा किं तु आक्षेपादेव व्यक्तिधीः आक्षेपकत्वं तत्र आक्षेप आनुमानं पर्यायभिन्नवनानिव्यानार्थ्यधिगमात् ४५

नाक्षेपासंभवः तादात्म्यसंबन्धेन जातेराधेयतासंबन्धेन व्यक्तेराक्षेपकतायां अविरोधात्त्वविरोधत्वन्नयादोष्यात्मा पदार्थानिवा
यपूर्वपरासंबन्धेनान्वयेन कर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्वयः तेन संबन्धेन गोत्वादेरुत्पत्तावेयत्तासंबन्धेन गवादिव्याप्यत्वात गवादि
मत्वविनागृह्यमाणत्वान्वयेन कर्मत्वादावाधेयत्वादिसंबन्धेन गवादेर्व्यक्तिप्रकारिकाधीरात्मेदृशीसंबन्धघटकतयाशादतो व्य
क्तिभानेपि कर्मत्वादौ गोत्वाघवच्छिन्नव्यक्तिभानानुरोधेनाक्षेपाः गोत्वं गवान्वितं गोनिष्ठमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्व
वशान्नस्तिवदाश्रितत्वानाति तादृशानुमानतो व्यक्तिभाने तु नसावत्रिकत्वाः शाब्दत्वपच्छितेः सार्वत्रिकत्वं गवादिपदात्रा
शाब्दप्रागोत्वादेरनुपच्छितेः अथ गवादिपदाद्यंसस्मरणागोत्वादेस्मरणामेवकथमुपपत्तेगोत्वप्रकारकस्मरणो वा तेषु शे
घ्यतेयामाननियमातद्विशेष्यकस्मरणोत्वात्व्यक्तिघटितगोत्वादेः प्रकारतानानियमात व्यक्तापटत प्रकारस्य संभवे

शा॰ पि चिरूपत्व एव जाते श्यामत्वाद्यवांतरविशेष्यतयातन्मात्रसामान्यंभवात् चामेमींतरप्रकारेणानुमरणोपि गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकप्रमावृत्ता
४६ नांसंबंधेन रजतत्वयोगित्वादेर्जातिव्यवहारालोचनरूपस्यैवस्मरणस्यैवानुमान किंचिद्धर्मावच्छिन्नसंबंधपुरस्कारेणपक्षतानाभीनत
त्संबंधेनस्मृतेः सप्रकारकत्वनियमे विनिर्विशेषणाकसंबंधपुरस्कारेणसंबंधतानात्रिविकल्पकस्मरणोत्पत्तिविरोधानुपपत्तिप्रदर्शिततरसनु
गत्वादिरूपतावच्छिन्नप्रतीतोगोत्वादिज्ञानेपिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वानुद्धारस्यैवात् तत्तोव्यवसायस्यैवासंभवात् नचसंशयादृश्यविषयप
दार्थसंबंधेनगोत्वादिविशेषितत्कर्मकत्वादिहेतुना आनयनादेर्गवादिकर्मकत्वमनुमेयमितिवाच्यं विशिष्टसाध्यस्याप्र
तीतेः एवंगोरानीयतामित्यादौस्वरूपतउपस्थितस्यगोत्वादेरेवविशेष्यतयाभानोपगमेनिर्द्धर्मितावच्छेदकस्याद्गोत्वाका राम
रापत्तेः एवंगवा रानयनकर्मत्वसामानाधिकरण्यसंबंधेनानयनकर्मत्वविशेषितेनगोत्वादिहेतुना अमेयंतत्वेनसंभवति ४६

तादृशगोत्वादेरानयनकर्मत्वादिव्याप्यत्वावच्छिन्नसाधारण्येनव्यभिचारात् सामानाधिकरण्यसंबंधेनानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्यविधे
यतावच्छिन्नावच्छेदेपि साध्यस्यायत्रसंदेहस्तत्रायांसाध्यविशिष्टस्यहेतोः पक्षेहि निश्चयवत्तात् अतोव्यक्तेः पदाद्बोधेविषयादिवि
धेयभानमावश्यकमित्यविवादाध्यक्षतेनज्ञानिवादकयारज्ञानविबोधः शाब्दः व्यक्तिबोधकत्वोपाधिदानिक एव विशीकारमतमनुपादे
येउपादानस्याधायन्निरूपत्वेनसरूपतावच्छेदकत्वात् नचजातिरेवव्यक्तिबोधिकाजातिकरणकत्वमेवोपादानिकत्वबोधस्यपि
वाच्यं जाते अप्रमाणांतरकल्पनायेसत्यांव्यक्तिशक्तिकल्पनायाएवोचितत्वात् एवंजातेर्निरूपतयासवेरेवतद्वतकेव्यक्ति
धीवारणायतानिहेतुकव्यक्तिबोधेजातिशक्तिज्ञानयष्टिनकाद्यसामग्र्याः सहकारित्वमवश्यमुपगंतव्यं तथाचतादृशसा
मग्र्याएवव्यक्तिमानप्रयोजककत्वसंभवेपिजातेःकरणत्वकल्पनमनर्थकंनवजातिनिरयत्तज्ञातिभासकसामग्र्याव्यक्तिभा

श॰ ४१ न प्रयोजकत्वे व्यक्त्यंशेऽपि शाब्दत्वमावश्यकं तथा च प्रतिवच्यक्तिज्ञानजन्यव्यक्तिस्मृतिरपेक्षिते ज्ञाते करणाबत्वव्यक्त्यंशे शोश्रोपादानिकत्व
मेवं न तु शाब्दत्वापत्तिर्नतरं ये द्वैतेनिवाच्ये व्यक्तिमानाशे जातेः करणत्वे देशेः शाब्दबोधयगमन्तं भवेन्नरके रत्नादिपितं सम्भवन्ना तेरकर
णत्वे व्यक्त्यंशे शोकी दशाकरणाप्यजन्यतावच्छेदकधर्मवत्वमपि वेतं केव्यपचितत्तावत्तान्नतिविरहात व्यक्तेरपि विबोधः शाब्दादेवनत्वे
पादितः व्यक्तिशाब्दबोधश्च शक्तिविरहेनान्वयप्रयुक्तं प्रयोजनमपि नलक्षणात एवतदुपपत्तिरिति मंडनाचार्यमतं नव्यैर्ज्ञानेतरक्तित्वना
मित्वेन एकस्मिन्विज्ञातितिनिष्ठत्वालक्षणया प्रणाण्या व्यक्तित्वे विशेषत इत्यव्याप्तिवनावित्वे अस्पाद्विनाशोजनत्वावत्वनापिप
कारणत्वबोधायतिनतु व्यक्तिवादिनं तिनमनुभवविरोधात् नीलादिपदस्य शक्यनीलादिगुणविशिष्टाकारत्वलक्षणया बोधकत्वेव शश
तैशाब्दनापियुरस्यापाततलक्षणायागवादिपदस्यव्यक्तिबोधकत्वेऽत्र विरोधेऽत्युत्तरत्वात् अर्थात् इत्येनंदुक्तिरात्वात्मवदितिमात्र तत्र लक्षणार्थं पद ४१

शक्यतावच्छेदकपरत्वात अत्रेदं चिन्त्यं गवादिपदात्लक्षणया गोत्वादिप्रकारकबोधे पराभिमतजातिशक्तिरन्वयबोधेनापेक्षितलक्ष्य
तावच्छेदकघटकतया एवजातिमानेप्रयोजकत्वे संभवात् न च शक्तिं विना व्यक्तेः शाब्दबोधनैव लक्षणा बनसम्भवतीतिशक्ते
रुपयोगितेतिवाच्यं लक्षणानिर्वाहार्थं नातिशक्तिकल्पने गवादिपदस्य तद्बोधकत्वावधिविनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पनप्रस
ङ्गात् व्यक्तादिसंबन्धेनापि व्यक्तिलक्षणाया प्रवादप्रयोगविरहस्य तद्व्यक्तादाविव त्वाते व्यक्तिगोत्वादावपि अविशिष्टत्वात्तल
क्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगिताया तस्या वृत्तित्वानुपपत्तेः त्वात्ते व्यक्तिगोत्व अथाहुः तिविशिष्टापामेव व्यक्तेर्लक्षणा
इति प्रकारतया व्यक्तिबोधस्यैव पारिभाषिकनाम नुमतत्वात् तत्र शक्त्या नुपपत्तापितज्ञातेरन्वय उपाम्यतेः न वा जातावेव शक्तिज्ञा
तिविशिष्टलक्षणेति वैयथ्यमेव किं न स्यादिति चेदयं अनुतेरवयवसंयोगरूपायाः जातेर्व्यक्तेरपातत्वापत्तेः

श॰ ४८ कल्पनेति विस्तारः नन्वावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव शक्यास्मिन्नीतस्त्वयस्तु तावत्प्रायघटितपदं घटादिसंबन्धेनस्यैक्रियतामितिनाकं
श्याहतिप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वात् तत्स्वार्थत्वस्यानुपपत्तेः केवलजातौ प्रयोगविरहश्च तन्मात्रभावसाधकः अत्र प्रयोजन
कत्वादिति प्रयोगमात्रविरहस्यैव तत्र शक्यत्वेनीनत्वात् तत्र शक्यत्वप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वात् नान्यथा सिद्धत्वेन च घटनिष्ठप्राधीनबोधायगमि
त्वनिविरहः नवैवं केवलमुख्यार्थतात्पर्यग्रहविनिर्मुक्तत्वमिति तिष्ठासिक प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं शक्तत्वस्वरूपतुल्यस्थितानां तेषां स
मानयदोषात्त्वर्थविशेषप्रयत्नासंबंधेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात् तेन चान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितानां तेषामन्वयबोधा
भ्यते मुख्यत्वविशेषितस्य प्रकारतायाम्स्वरूपतः उपस्थितानाम् तेषामन्वयबोधो कारे प्रतिविरहादिति रास्यायमनमेतत्परिदायेन यान
तत्र्यादिस्वरूपेण तेषामघान्वयबोधस्यलक्ष्यार्थीयानुपारोपस्वीकारेणादृशान्वयबोधप्रतीत्योपपत्तेर्नानादीनां कारणानां कल्पनाधिक्यात् ४८

डोत्वादिविशिष्टव्यक्तिं घटादसामग्रीप्रतिबंधकतायां जातिव्यक्तिविषयकोपस्थितिहेतुत्वस्य निवेशनीयं तथा प्रतिबंधकतावच्छेदकश
रीरे गौरवात् तस्या हि तविशिष्टव्यक्तेर्व्यक्तिपरत्वसाधीयान् प्राभाकराणां जातिशक्तितानाटेव जातिप्रकारेणाव्यक्तेः स्मरणोपपा
दकत्वोपधर्मवृन्ते तेनेति धर्मिकल्पकरूपेणेति स्मरणं तन्निर्विकल्पकानभ्युपगमात् व्यक्तिसंबंधज्ञानविरहेणा तत्स्थानुद्बोधसाक्षिस्मरणा
संभवादिति तु नाशंकनीयं व्यक्तिस्मविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वादिकलक्षितत्वादिसंबंधाय हेतुतानामभवेन गोत्वादिकोद्बोधकसंबन्धस्य
द्बोधकत्वाद्द्बोधकस्य फलतद्वलकल्पनात्वात्ते संबंधित्वावच्छेदकहेतितत्वादिसंबंधायहेतुत्वाद्वसंबंधिहेतितियकारितानाम्नकोद्बोधक
त्वात् स्वार्थोऽस्मरणोद्बोधितादिप्रकारतया भानवत्त्वं व्यक्तिसंबंधज्ञानमपेतरे च विजातिसंबंधिज्ञानानन्तरं स्मरणाव्यक्तेर्विशेष्यता
यांविशेषविरहात् तत्धर्मप्रकारकस्मतौ तत्धर्मावच्छिन्नसंबंधितयास्त्तवत्त्वान्तन्मस्य हेतुतायाम् हेतुरूपोद्बोधकत्वे नितस्मृतो व्यक्तिभा

श॰
४९

णतायामन्वयेतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतयाततनिष्ठप्रकृतेऽस्मिन्विवारानवकाशः नानिशक्तिज्ञानेनियमितत्वनितिप्रकारेणान्यतमभानाव
गत्यंतरस्यानन्त्रियमतोन्यक्तिसमाताऽस्मभवरशिवेनत्वस्यत्वनितिः न्यक्तिविषयकत्वानांतरस्यावच्छेदकतेयानतुनियतनमेतत्कारादेवव्यक्तिम
णात्मन्यवात् अथभवतु नानिशक्तिजन्यदज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारेणान्यक्तिस्मरणांतथापितन्यकारकशाब्दबोधनसंभवानितन्हंप्रका
रकेनतन्वयीत्यादिविषयकशाब्दबोधेतद्धर्मप्रकारेणातन्वयमितीतद्ग्निकपदजन्यगोत्वानद्धर्मप्रकारकत्वनन्युपस्थितेर्हेतुतानपेक्षणादीन
द्ग्निकत्वमात्रनिवेशेघटत्वादिग्रहीतद्ग्निकपदेगोत्वाघवद्विष्ठित्वनिरूपितसंबंधांतानावगाहित्वानिवेशेपद्गुत्वादिप्रकारेणार्धर्मप्र
तितयर्माग्रहीतद्ग्निकयद्धत्वादिपदात्मवत्त्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्यापत्तेरामामप्यननुमतत्वात्तद्पपत्तेः नवप्रकारीभूतधर्मभेदेनकार्यकारणभाव
णाभावमेघम्यपत्वत्वानंतरमेनावच्छेदकत्वात्तनापिप्रकारकशाब्दबोधेनातिग्रहीतद्ग्निकपदज्ञानजन्यस्मरणास्येवहेतुत्वसंभवेनिकार्यापिति ४९

वाच्यः एवमपिजानितत्वाद्धारणिकपदज्ञानात्तज्जातिप्रकारकधाबोधानुपपत्तेर्नांगाहकत्वात्तलक्षणाधीनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वां
तरकल्पनेवगौरवात्तन्नचमन्नातेऽध्याहृतपदाप्यर्थस्यबोधेपियतत्पदार्थस्मरणस्यपदार्थोपस्थितित्वेनहेतुतेचनातिकशमुक
नुपपत्यसंबदसंबन्धिताव्य सर्वपदार्थाहृतस्थले नचयवोधवारणायतन्मतेपिनादृशाहेतुतायावश्यकत्वमपितत्वातमवश्यापिप
तानजन्यनपदार्थोपस्थितिघटितकारणतावच्छेदकेनजातिमद्व्यक्तिलाक्षणिकपदजन्यपदान्युपस्थितेरसंग्रहोनदोषायअ
ध्याहृतपदार्थोपस्थितेरपित्वेनाहेतुतालक्षणार्थोपस्थितेरपि नतन्नहृत्याक्रांतत्वेनयद्बोधोपस्थितेःशाक्तपदस्येवानुभावकतेतिसिद्धांत
न्नस्वलाक्षणिकस्थलेनचयबोधमनुपपन्नमानत्वस्यलौकिकमपिग्रीवत्वान्वेषबोधमाहरस्थलेयमन्वयबोधप्रभिरितिशंकानवकाशादि
तिवाच्यं यत्रलाक्षणिकपदाद्घटादिपदाहोत्वादिप्रकारिकोपस्थितिस्तत्रपदहेतोनघटितायाविभक्तेःशक्तांकर्मतापरूपस्थितिस्तत्र

श० कर्मत्वादिविशेष्यकोगोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः तत्खलीपसामग्रीलक्षणाधीनपदार्थोपस्थितेरव्याहतत्वात्कोप्यस्थिति
५० साधारणरूपमात्रेणाहेतुतामतेकर्मत्वाख्यपदार्थकविभक्तिप्रकृतिभूतवयस्यादिपदशक्त्रेनगोत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानिरूपकतानिरूपकां
त्वयदेतदेतन्नैमानाद्रिलोपि तत्राप्यन्तेनवेनितादृशावोधस्यतत्रापत्तेर्हेतुकारणत्वात् अर्थोध्याहारमतेपियत्नसाकांक्षस्यपदान्तप्रकृतेवा
कार्थघटकस्याप्युपस्थित्योपस्थितिनितत्रशाब्दबोधस्येतरनिरूपकाधितिवेनशक्तिलक्षणाधीनस्मरणाप्तानतिप्रसक्तेः हेतितात्पर्यवशतयाश
क्तित्वशाब्दसंबंधतेनेवतयोर्निवेशनीयतयाशक्तिलक्षणाधीनयदार्थोपस्थितेर्योकारणात्वभेदस्यव्यक्तिशक्तित्वादिनामप्याद्यप
कतयाशब्दाधीनपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मरहितशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनेवतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधंप्रतिहेतुतयाः राम
कल्पयितुमुचिततया नवतद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितशक्तिविषयताशालिज्ञानत्वेनव्यक्तिशक्तिलक्षणाग्रस्योपस्थितिशक्तिवादिमते ५०

नेनमन्संभवतिगोसंबंधिशक्तपदप्रमित्याकारकेपदेशाब्दसंबंधिनीगौरित्याकारकेवालक्षणाग्रहेपिगोत्वावच्छिन्नविषयतयासंभवात्पदस्या
शक्तिविषयतायानिरूपिनिरूपकभावसत्त्वादिनिवाक्यसाहन्निरूपितपदेपदानिरूपितत्वयोरनुगमकरूपाभावात्तेः यत्नुहन्निसंगस
र्गकपदप्रकारकज्ञानमेवशाब्दबोधोपयोगिएवंचशक्तिमसर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालिज्ञान
त्वेनतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिलक्षणाज्ञानयोरेवानुगमसंभवस्यैवशाब्दसंबंधेनार्थोदेपदप्रकारकग्रहस्यतथात्वात् सं
वंधितावच्छेदकीयविषयितायाअपिसंसर्गतात्वपदादितिरस्यत् शक्तिकालीनत्वसंबंधावारणायपदप्रकारवार्थविशेष्यत्वो
भयनिरूपितशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिवेशस्यावश्यकतयाशक्तिसंसर्गकज्ञानसंग्राहकेणाद्यलक्षणाग्रहासंग्र
हात्तअथवधर्मशक्यपदस्यवर्णसमरणाशब्दबोधजनकत्वेनामायामकेप्याद्यवच्छिन्नबाधकपश्चादिपदस्यापिवार्थशक्तिर्विली

गा॰ यतो युक्तेः साम्प्रतं तन्न च निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्मरणान्यशाब्दबोधस्यानभ्युपगमात् ज्ञानविवक्षायामद्यतद्विषयकस्मरणाद्यसंभवेन त
५२ स्य व्यक्तिस्मरणादिजनकत्वं धर्मविषयकस्यापि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकस्य स्मरणादेः संभवान्न च स्मृतिरिव स्य लोमत्वाद्यवच्छिन्न
त्वावच्छिन्नोपगमेन धर्मिधीः संभवतीति तस्य धर्मिवाचकेतिवाच्यं उपायेऽपि धर्मिनिर्णीके ज्ञानमसंभवात् तस्य ज्ञानत्ववत् यादिशेष
स्य सत्वेपि जातिशक्तिपदज्ञानं जातिप्रकारविशेष्याया जातिबोधापत्तेः शक्तपदज्ञानस्य व्यक्त्या जातिप्रकारकत्वे तत्कारणतानाकल्पने वा धर्मका
ज्ञानं उपाधिमात्रशक्तत्वादयस्य धर्मिधीसंभवादिति वेन्न लोमत्वायवच्छिन्ने तत्र तत्त्वपगमः हीनास्य भागा रपरत्वोपगमेऽपि नामदृष्ट
विशेष्यके स्वेव स्मरणास्य धर्मिस्मरणोद्बोधकं व्यापारद्वारा या मुख्यार्थवत्त्वं पावच्छिन्नशक्तेर्वेन गृहीतासद्भावदृष्टितद्रूपावच्छिन्नमु ख्य
त्वविशेष्यकस्मरणोत्पादस्यानुभविकत्वात् तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकधर्मिस्मरणास्य नियमतः स्वीकारासंभवात् लोमादिमात्रशक्तेः ५२

न गृहीतयदा नियमतत्तत्प्रकारकशाब्दबोधस्यानिर्वाहात् द्विधर्माश्रिततत्त्वोपलादेः संबन्धोपस्थापनादयितत्प्रकारकधर्मिस्मरणस्येव पाम
नेतरत्वेतादृशशक्तिज्ञानान्नियमतस्तत्प्रकारकस्मरणोपपत्तेः तत्संभवविशेषविशेष्यहार्त् अथ समवायादिपदस्य समवायेन गोत्वादिविशिष्टवाच
कत्वोपगमेन तत्पदस्य बोधे गोत्वादेः समवाय एव समसर्गतया भासते तत्संबन्धेनापि सम्बन्धिनियामकं नदृ जाति व्यक्तिविना न भास
तेऽतिव समवायं विनापि न भासते तत्स्य पि नियमः येन शक्तिज्ञानतस्य बोधे समवायेन भानस्या वरूपकेतानत्संबन्धेतरभा
नमिति स्यात् तत्पदस्य समवायमविषयीकृत्यापि संबन्धांतरेणगोत्वादिविशिष्टविषयकबोधोरयादिति वेत्तेष समवितानशक्ति
रेवादृशी यः तत्या च गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञानएवशक्तेः पामीन तेनानाजातीनां संबन्धांतरेण तत्प्रकारकः
धीः तत्संबन्धेन तत्प्रकारकज्ञाने शक्तिग्रहस्यैव तादृशबोधे हेतुत्वमिति वाच्यं तत्र गोत्वस्य समवायसंसर्गकत्वांतरभान प्रयोज

५७।

ग
५२

कल्याणं भवति हितं च यत्त्वदिति न ॥ इति श्रीगणेश्वरमहाचार्यविरचितं ...विधानं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १७८७ समये ...

५७१

गण
५२